

Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici

U radu se na temelju izvora, literature i arheoloških istraživanja rekonstruira i prati povijesni hod srednjovjekovnoga bazilijanskog i benediktinskog samostana sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici od zasvjedočenog postojanja u 11. stoljeću pa do osmanskog zauzeća Mitrovice u 16. stoljeću

Današnji grad Srijemska Mitrovica, nasljednik antičkoga Sirmija, svoje ime duguje sv. Dimitriju († 304), najpoznatijem od brojnih ranokršćanskih svetaca-mučenika poteklih iz Sirmija i njegove okolice. Jezična veza između Dimitrija i Mitrovice ipak nije posve izravna: svečevo ime najprije je nosila tamošnja srednjovjekovna crkva, a tek se potom i naselje uz nju prozvalo Szentdemeter i Dimitrovci ili Dimitrovica, poslije Mitrovica. Pisani izvori o mitrovačkom samostanu razmjerno su malobrojni, ali su, zbog svojeg sadržaja i općenitog zanimanja za drevni velegrad Sirmij i sudbinu njegovih ostataka u srednjem vijeku, prilično rano privukli pozornost povjesničara, zadržavajući zamjetno mjesto u historiografskoj literaturi manje-više postojano do danas.

Još je daleke 1629, kada se Srijem skupa sa Slavonijom i većim dijelom Ugarske nalazio u čvrstom zagrljaju osmanske vlasti, učeni ostrogonski nadbiskup Petar Pázmány u svome katalogu ugaslih ugarskih samostana među one benediktinskoga reda uvrstio i samostan „sv. Dimitrija u Srijemu, pokraj rijeke Save“, pozvavši se kratko na patronsku odredbu palatina Radona iz 1057. godine.¹ Isti je dokument drukčije protumačio zagrebački kanonik i povjesničar Baltazar Adam Krčelić, koji je ustvrdio da se dotični „samostan sv. Dimitrija na rijeci Savi“ nalazio puno zapadnije, kod Jasenovca, vjerujući da je za to našao potvrdu u starim zemljovidima.² Ni pečuški kanonik i učenjak József Koller nije smatrao da se samostan mogao nalaziti u Srijemu, jer je ovaj oko polovice 11. stoljeća bio pod vlašću Bizanta a ne Ugarske, a uz to ni tada niti kasnije nije spadao u opseg Pečuške biskupije.³ U prvom izdanju Fuxhofferove monasteriologije, za problem smještaja opatije sv.

¹ *Acta et decreta synodi* 1629, 101.

² KERCSSELICH 1769, 104-105.

³ KOLLER 1782/I, 152-153, bilj. h.

Dimitrija ne predlaže se nikakvo novo rješenje.⁴ U drugom izdanju, koje je priredio Mór Czinár, u raspravu o tome uvodi se dopis pape Klementa VI. iz 1344. te se, na temelju njega i pretpostavke da je Srijem u srednjem vijeku bio teritorijalno podijeljen između Srijemske biskupije i Kaločke nadbiskupije na južni posavski i sjeverni podunavski dio, nagada da je samostan sv. Dimitrija stajao negdje u potonjem dijelu, „oko Zemuna ili Petrovaradina“.⁵

Takva je domišljanja okončao s jedne strane Lajos Balics, koji je razlučio benediktinski i bazilijanski samostan koji su navodno usporedno postojali u Mitrovici, a s druge osobito Dezső Csánki. Potonji je u svojem povijesno-geografskom priručniku prikupio razmjerno mnogo izvornih navoda o srednjovjekovnoj Mitrovici (mađarsko, u latinskim izvorima više puta zapisano, ime glasilo je u punom obliku Szávaszentdemeter ili ‘Savski Sveti Dimitrije’), a među njima i šest iz razdoblja 1215–1344. koji govore o mitrovačkom samostanu ili, kako je mislio Csánki, dvama samostanima, „benediktinskom“ i „grčkom“.⁶ Istovjetno mišljenje o mitrovačkim samostanima iznio je potom u svojem katalogu Matija Pavić, napomenuvši da je najraniji izvor koji bi se odnosio na jedan od tih samostana iz 1057, u hrvatskoj i mađarskoj historiografiji ocijenjen kao nevjerodostojan jer su u to doba Srijemom zapravo upravljali „vladari Carigrada“.⁷ Pongrácz Sörös je, nasuprot tomu, zadržao i dokument iz 1057. među izvorima za povijest mitrovačkih samostana, kojih po njegovu sudu vjerojatno ipak nisu bila dva, nego samo jedan, „grčki“, koji se održao sve do 1344. kada su ga preuzeli benediktinci.⁸ Sörösovo je stanovište o samo jednom starom mitrovačkom samostanu prevladalo u potonjoj mađarskoj crkvenoj historiografiji, kao što se vidi iz najnovijih pregleda i priručnika.⁹ Hrvatska je historiografija, pak, ostala kod rješenja što su ga zastupali Csánki i Pavić, razlikujući dva samostana, benediktinski i grčki (bazilijanski), koja su nosila isti patrocini, a oba bi se nalazila u Mitrovici ili u njezinoj okolici.¹⁰

1. Obnova Srijemske biskupije i crkva u Mačvanskoj Mitrovici

Prije nego što uzmemo razmatrati same izvore za povijest mitrovačkog (ili mitrovačkih) samostana, prikazat ćemo u najkraćim crtama opće političke i crkvene

⁴ FUXHOFFER 1803/I, 123-127.

⁵ FUXHOFFER – CZINÁR 1869/II, 230-231; FUXHOFFER 1803/I, 205-207.

⁶ CSÁNKI 1894/2, 238, s. v. Száva-Szent-Demeter.

⁷ PAVIĆ 1903, 36-37. U svome razlikovanju „monastira reda sv. Benedikta“ i onoga „obreda iztočnoga“, Pavić je slijedio istovjetnu distinkciju koju je malo ranije ponudio BALICS 1890[2/2], 217-218.

⁸ SÖRÖS 1912, 357-359.

⁹ Usp. GYETVAI 1987, 62-64; ROMHÁNYI 1996, 60; HERVAY 2001, 512; MEZŐ 2003, 65, s. v. Szávaszentdemeter; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 460-461, s. v. Mitrovica te zemljovid samostana između 464-465. str.

¹⁰ GAŠIĆ 1944, 144, br. 5 i 151-152, br. 5; OSTOJIĆ 1965/3, 30-33, br. 1-2.

prilike u Srijemu tijekom nekoliko stoljeća prije osnutka ili obnove katoličke Srijemske biskupije 1229. godine. Poslije pada kasnorimskog Sirmija u ruke Avara (582) i propasti stare Sirmijske biskupije,¹¹ a potom i gotovo triju stoljeća isključenosti toga prostora iz kršćanske ekumene, postupna obnova kršćanstva u Srijemu započela se vjerojatno u doba bugarske vlasti u njemu. Bugari su zavladao istočnim dijelom međurječja Drave i Save u prvoj polovici 9. stoljeća, a poslije pokršćavanja i utemeljenja arhiepiskopije pod bizantskim crkvenim vrhovništvom, za kana Borisa (852–889), moguće je da su u Srijemu obnovili staru biskupiju koja se bila ugasila pod naletom Avara potkraj 6. stoljeća.¹² Otprilike istodobno s previranjem Bugara između zapadne i istočne Crkve, iskoristio je papa Hadrijan II. naslov srijemskog biskupa i metropolita („stolica svetog Andronika“) kad je 869. postavio Metodija iz Soluna za biskupa u Panoniji, na golemom misionarskom području nastanjenu pretežno Slavenima; no, nakon žestokog otpora bavarskih premeta i Metodijeva trogodišnjeg zatočenja, njegov je pastirski autoritet sveden na uže granice Moravske Kneževine.¹³

Uspon bugarske crkve dosegao je vrhunac pod Simeonom (893–927), poslije čije je smrti Carigrad morao njezinu poglavaru priznati naslov patrijarha; ovaj je stolovao u Silistri na Dunavu. No, odmah potom Bugarsko je Carstvo snašla teška kriza za koje su mu, između ostalog, Mađari preoteli Srijem. To nisu bili Mađari podložni Arpadovim potomcima, nego oni iz samostalne kneževine Transilvanije, koji su Bugarima oduzeli i zemlju između Dunava i Moriša (rum. Mureș, mađ. Maros).¹⁴ Jedan njihov knez (*gyula*) posjetio je Carigrad i ondje se pokrstio, a njegov nasljednik odande na početku druge polovice 10. stoljeća doveo je grčkog biskupa Hijeroteja koji je možda stolovao u Srijemu.¹⁵ No, prve izravne potvrde o postojanju srednjovjekovne Sirmijske/Srijemske biskupije potječu iz bizantskih izvora i nisu ranije od završnog razdoblja vladavine cara Bazilija II. (976–1025). Ti izvori Srijemsku biskupiju navode u sklopu autokefalne Ohridske arhiepiskopije podvrgnute izravno caru. Iz njih se razabire da je Srijemska biskupija pripadala istom okviru već i ranije, ali ne zna se i koliko ranije.¹⁶

Prema Vladislavu Popoviću, starost Srijemske biskupije ne seže dalje od vremena makedonsko-bugarskog vladara Samuila (976–1014). Poznato je da je Samuilo obnovio bugarsku patrijaršiju sa sjedištem u Ohridu, te da je poslije

¹¹ O Sebastijanu, posljednjem biskupu kasnoantičkog Sirmija, v. POPOVIĆ 1975, 265-278.

¹² Tako se barem misli u znatnom dijelu međunarodne historiografije, ne samo starije: usp. JIREČEK 1897, 94; ŠIŠIĆ 1925, 334, bilj. 37; FERJANČIĆ 1969, 48-49; RÓNA-TAS 1999, 245.

¹³ VLASTO 1970, 66-70; GRIVEC 1985, 86-90.

¹⁴ ŠIŠIĆ 1925, 428-429; VLASTO 1970, 173, 179.

¹⁵ *Előzmények és magyar történet 1242-ig* 1984/1, 680-684; SUGAR – HANÁK – FRANK 1990, 15; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 263, s. v. Hierotheos; RÓNA-TAS 1999, 368.

¹⁶ POPOVIĆ 1980a, 293-294. Dio teksta jedne od povelja cara Bazilija II. s komentarom, v. u: GYÖRFFY 1992, 429-430, br. *2.

njegova poraza i propasti njegove države ohridska patrijaršija pripojena bizantskoj crkvenoj strukturi.¹⁷ Samuilo je svoju vlast, vjerojatno oko 1000. godine, uspio protegnuti sve do donjeg toka Save pa se tako u njezinu opsegu našao i „Sirmij“.¹⁸ Međutim, točno teritorijalno značenje toga pojma u danom povijesnom okružju nije jasno. Čini se vjerojatnim da se Samuilov i potom bizantski „Sirmij“ nalazio u prvom redu ili čak isključivo na desnoj (južnoj) obali Save, na mjestu kasnije Mačvanske Mitrovice, a ne na zemljištu antičkoga Sirmija sjeverno od Save. U izvorima, naime, nema nikakvih naznaka da bi Samuilo potisnuo Mađare iz Srijema u pravom smislu toga zemljopisnog imena, a i kasnije razlikovanje „ovostranog“ i „onostranog“ Srijema (*Sirmia citerior* i *Sirmia ulterior*) nudi okvir za prihvatljivije tumačenje mađarsko-bugarske i mađarsko-bizantske granice u 11. stoljeću. Prema tome i konačno bizantsko slamanje obrane Srijema, posljednjeg okrajka Samuilove države, što se odigralo 1018, zapravo se odnosilo samo na „onostrani Srijem“ južno od Save.¹⁹

Arheološka istraživanja u Mačvanskoj Mitrovici govore u prilog takvu tumačenju. Ondje su se, naime, na lokalitetu zvanom Zidine ili Širingrad, našli ostaci triju susljednih srednjovjekovnih crkava na mjestu još znatno starije antičke građevine, svakako „martirija“ ili „memorije“ nekog od sirmijskih svetaca. Najstarija od tih triju crkava potječe vjerojatno iz kasnijeg 10. stoljeća i mogla bi biti djelo neke franačke misije u doba kada Ugarska počinje primati kršćanstvo sa Zapada i kada se u njezinu južnom susjedstvu još nije učvrstila Samuilova bugarska vlast. Ta je crkva ubrzo stradala u požaru, da bi na njezinim temeljima bila podignuta nova s tri apside i zidanim grobnicama u unutrašnjosti, od kojih bi jedna mogla biti biskupska. Ona je građena u prvjoj trećini 11. stoljeća i mogla bi odgovarati stolnoj crkvi Samuilove Srijemske biskupije. Ta je druga crkva prema arheološkim pokazateljima bila u upotrebi tijekom 11. i 12. stoljeća i na nju se po svoj prilici odnosi još i pismo pape Grgura IX. iz 1229. u kojem se govori o biskupskoj crkvi grčkog obreda u „onostranom Srijemu“. Ta je crkva ubrzo poslije papina pisma privedena latinskom obredu i na njenu je mjestu sredinom 13. stoljeća podignuta prostranija katolička crkva koja će tijekom istog stoljeća postati druga stolna i kaptolska crkva (uz onu u Banoštoru) ugarske Srijemske biskupije. Tek iz toga zaključnog razdoblja u povijesti crkve na lokalitetu Zidine u Mačvanskoj Mitrovici potječu mnogobrojne pisane potvrde o njezinoj posveti sv. Ireneju, sirmijskom biskupu i mučeniku.²⁰ U takvom je naslovniku po svoj prilici sačuvana tradicija

¹⁷ GYÓNI 1947, 43-45; VLASTO 1970, 180-182.

¹⁸ Usp. PIRIVATRIĆ 1997, 131-132, 193.

¹⁹ Ranije mišljenje o protezanju Samuilove države sjeverno od Save v. u: ŠIŠIĆ 1925, 466, 480-481; FERJANČIĆ 1969, 50-52. Drukčije mišljenje od toga: GYÖRFFY 1959, 22; *Előzmények és magyar történet 1242-ig* 1984/1, 814; POPOVIĆ 2003, 294.

²⁰ POPOVIĆ 2003, 263, 291-296, 303-306. Potonji su paginirani dijelovi knjige prethodno objavljena kao POPOVIĆ 1980a i POPOVIĆ 1980b. Takva arheološka rekonstrukcija ne daje temelja za mišljenje da početak biskupske crkve u Mačvanskoj Mitrovici seže u doba bugarske vlasti u

posvete možda i obiju prethodnih crkava, što je intrigantna činjenica jer je i na sjevernoj strani Save, na zemljištu nekadašnje istočne nekropole grada Sirmija, otkrivena antička grobljanska crkva sv. Ireneja, koju kao mjesto njegova ukopa potvrđuje uklesani natpis s početnim riječima *In basilica domini nostri Erenei*. Otud Popović zaključuje da antička građevina, koja se nalazi ispod crkava u Mačvanskoj Mitrovici, nije bila posvećena sv. Ireneju; taj je naslovnik dodijeljen tamošnjoj crkvi vjerojatno u vrijeme osnutka/obnove Srijemske biskupije u sklopu Samuilove Ohridske patrijaršije, a pritom bi ključnu ulogu odigrala književna i liturgijska predaja o najuglednijem sirmijskom mučeniku, biskupu Ireneju.²¹

2. Srijem i crkva sv. Dimitrija u 11. i 12. stoljeću

Pošto su 1018. ovladali područjem „onostranog Srijema“, moguće je da su Bizantinci sredinom 11. stoljeća uspjeli u nekoj mjeri protegnuti svoju vlast i na sjevernu stranu Save, na tlo nekadašnjeg Sirmija. To bi značilo da se carigradska vlast vratila u Srijem poslije četiri i pol stoljeća. No, ako zaista i jest u tome uspjela, nije se tu mogla trajnije održati: čini se da su već za cara Izaka I Komnena (1057–1059) Mađari nakratko zaposjeli Sirmij,²² a malo kasnije nastupio je za Bizantince i trajniji gubitak Srijema. Naime, izvješća o ugarskim pohodima protiv Bizanta 1071. i 1072. očitito podrazumijevaju da je Srijem već prije toga došao u njihove ruke. Tako su Pečenezi 1071. na nagovor bizantskog zapovjednika Beograda provalili u Srijem, čemu je kao odgovor uslijedila uspješna ugarska opsada te bizantske pogranične tvrđave. Zapovjednik koji ju je predao Mađarima zvao se Niketa (*Nichota* u ugarskoj kronici).²³ Sljedeće, 1072. godine, unatoč sklopljenom miru, poslala je ugarska vojska još dalje, prodršla do Niša te je tom prilikom kao ratni plijen donijela i ruku mučenika sv. Prokopija. Tu je relikviju ugarski kralj Salomon pohranio u Sirmiju, „u hramu svetog Dimitrija mučenika, koji je u davna vremena sagradio prefekt Ilirika“, kao što piše bizantski kroničar Ivan Kinam.²⁴ Kinam ima na umu poznatu

Srijemu u 9. stoljeću ili pak da bi to bila biskupska crkva sv. Metodija u kojoj je on navodno i pokopan. Potonje je iznio BOBA 1973. Kritiku Bobine teze v. u: POPOVIĆ 1973–1974; POPOVIĆ 2003, 297-302. Da je sv. Metodije bio sirmijski biskup samo po naslovu, potkrepljuje činjenica da u Srijemskoj Mitrovici nisu pronađeni nikakvi tragovi naseljavanja u 9. stoljeću (POPOVIĆ 2003, 302). Papino pismo iz 1229. objavio je THEINER 1859/I, 88-89, br. 159. (usp. ČIRKOVIĆ 1969, 60).

²¹ POPOVIĆ 2003, 259-263, 304-306. Djelomice zastarjeli podaci preneseni su u: LENGYEL – RADAN 1980, 267-268.

²² FERJANČIĆ 1969, 53; WASILEWSKI 1966, 478-479; MORAVCSIK 1970, 62-63.

²³ ŠIŠIĆ 1925, 531-532; WASILEWSKI 1966, 480-481; MORAVCSIK 1970, 64-65. O boravku ugarskog kralja Salomona (1063–1074) u Beogradu svjedoči olovna bula kojom je bila zapečaćena neka njegova listina i koja je pronađena 1973. na području gornje beogradske utvrde (o tome v. GAJ-POPOVIĆ 1978, 163-167; GYÖRFFY 1992, 189, br. 62).

²⁴ *Vizantijski izvori* 1971/4, 74-75. Usp. ŠIŠIĆ 1925, 532; GYÖRFFY 1959, 25; FERJANČIĆ 1969, 53; MORAVCSIK 1970, 65; *Előzmények és magyar történet 1242-ig* 1984/1, 880.

legendu o svetom Dimitriju, prema kojoj je prefekt Ilirika po imenu Leoncije, zahvalan za izlječenje koje je zadobio na svečevu grobu u Solunu, sagradio jednu baziliku ondje i drugu u Sirmiju, kamo je prenio dio svečeve okrvavljene odjeće. Isprva se činilo da kritička analiza te legende i drugih sačuvanih izvora pokazuje da je, obrnuto, kult svetog Dimitrija ponikao u Sirmiju te je potom bio prenesen u Solun. Izglednije je, ipak, da se radi o dva međusobno neovisna svetačka kulta (pri čemu onaj solunski možda i nema u svom temelju stvarnu povijesnu osobu), koji su se s vremenom povezali i stopili. U svakom slučaju, povijesna jezgra legende o prefektu Leonciju odgovara prvoj polovici 5. stoljeća.²⁵ U jednom retku kroničara Kinama povezani su, dakle, događaji koje dijeli više od šest stoljeća!

Crkva prefekta Leoncija, o kojoj govori Kinam, može se dosta utemeljeno povezati s ostacima trobrodne bazilike u središtu kasnoantičkog Sirmija, koji su otkriveni u nedavnim arheološkim istraživanjima (1978. i 1981).²⁶ No, teško je zamisliti da bi crkva koju je gradio ilirički prefekt vjerojatno na početku druge četvrtine 5. stoljeća još uvijek stajala u kasnom 11. stoljeću, nakon svih povijesnih bura koje je Sirmij u međuvremenu preživio. Morala je, prema tome, biti posrijedi mlađa crkvena građevina, možda u nekakvoj vezi s antičkom bazilikom, ali narav te veze kao ni točan položaj mlađe crkve još nisu utvrđeni.²⁷ U stvarnosti, dakle, crkvu sv. Dimitrija, u koju su Mađari pohranili ruku sv. Prokopija,²⁸ mogli su sagraditi ili Bizantinci oko sredine 11. stoljeća, (ako su tada doista ovladali i područjem starog Sirmija), ili su je već ranije podigli Mađari, možda za svoje prve biskupe dovedene iz Carigrada. Spominjanje titulara te crkve prva je izravna potvrda o srednjovjekovnom oživljavanju Dimitrijeva kulta u Srijemu. Kult toga sveca i njegova crkva imat će središnju kohezivnu ulogu u potonjem razvoju naselja na tlu starog Sirmija.

Ostaje, ipak, neriješeno pitanje je li ta crkva prvotno bila biskupska ili nije. Prema rekonstrukciji Györgya Györffyja, koji se najpodrobnije pozabavio tim pitanjem, čast srijemskoga grčkog biskupa, što je potkraj 11. stoljeća bila prenesena u Bač (da bi potom bila ujedinjena s katoličkom Kaločkom nadbiskupijom), nije

²⁵ O problemima povijesnog sadržaja u pasijama sv. Dimitrija, v. DELEHAYE 1933, 228-229; *Dictionnaire d'histoire*, (R. Aubert: Démétrius, Saint), sv. 14, col. 1493-1499; FERJANČIĆ 1969, 40; VICKERS 1974, 337-350; POPOVIĆ 2003, 118-119, 201-207, 279-289.

²⁶ Usp. MILOŠEVIĆ 2001, 176-177; POPOVIĆ 2003, 217-219, 288-289; JEREMIĆ 2006, 145-146.

²⁷ Neka ranija razmišljanja o odnosu antičke crkve sv. Dimitrija prema srednjovjekovnoj samostanskoj crkvi v. u: POPOVIĆ 2003, 119-120. Ipak, valja naglasiti da je dotičan rad stariji od otkrića Dimitrijeve bazilike u središtu Sirmija. Prema Jeremiću, na crkvu sv. Dimitrija iz 5. stoljeća nije se nadovezala nikakva srednjovjekovna crkvena građevina, a samostanska crkva sv. Dimitrija nalazila se u svakom slučaju na drugom mjestu (JEREMIĆ 2006, 145-147, 161).

²⁸ Obojica su „vojnički sveci“, poput sv. Jurja i još nekolicine. Njihov je kult bio osobito povezan s vojnom aristokracijom i ratnim aktivnostima carstva te su i predočivani kao vojnici, iako u stvarnosti to i nisu morali biti (više o tome DELEHAYE 1909).

potjecala od crkve sv. Dimitrija, nego od crkve sv. Ireneja na južnoj obali Save. Ta je potonja, drži Györffy, pala u ugarske ruke tijekom ratovanja 1071–1072. godine. Nalazila se u nekadašnjoj bugarskoj „srijemskoj utvrdi“ (mađarsko ime Szerémvár odnosi se zapravo na nju), koja je pak stajala na nekakvu savskom otoku. Činjenica da se, unatoč tom prijenosu, grčka biskupija u „onostranom Srijemu“ spominje još i u ranom 13. stoljeću (papinsko pismo iz 1229.) može se objasniti time da su je ondje obnovili Bizantinci tijekom posljednjeg razdoblja svoje vlasti u Srijemu oko 1170. godine.²⁹ Istodobno je na sjevernoj, odranije ugarskoj obali Save stajala crkva sv. Dimitrija, prvi put spomenuta u Kinamovoj povijesti, ako se ne računa nepouzdana darovnica palatina Radona iz 1057. godine. Györffy, koji ne misli da je u 11. stoljeću bilo ikakva širenja bizantske vlasti na ugarski Srijem, isprva je držao da počeci Dimitrijeve crkve ne sežu dalje od polovice toga stoljeća, kada je ona bila osnovana kao samostan za redovnike grčkog obreda, ali je u novijim radovima to pitanje otvorio prema širim i složenijim mogućnostima. Možda je ipak i crkva sv. Dimitrija u 10. stoljeću bila sjedište grčkog biskupa među Mađarima ili barem središte grčko-slavenskoga misijskog rada, da bi onda na toj osnovi uz nju bio ustrojen i samostan vjerojatno već u doba kralja Stjepana I. (997–1038). Ipak, ako i jest tako, biskupsko sjedište u Baču ne nastavlja tradiciju te crkve, nego one u srijemskoj utvrdi na „savskom otoku“, koju su 1071. zaposjeli Mađari.³⁰ Ne upuštajući se dalje u tu problematiku i moguće nove kombinacije tumačenja najranije povijesti srednjovjekovne srijemske biskupije,³¹ ograničit ćemo se na zaključak da je crkva sv. Dimitrija koja je prema kroničaru Kinamu postojala 1072. vjerojatno pripadala samostanu grčkog obreda osnovanu ranije u tom stoljeću, a moguće je da se oboje nadovezivalo na raniju istočnu biskupiju u Mitrovici ili na neku drugu tamošnju ustanovu bizantsko-slavenskih misionara među Mađarima.

Ratni pohodi 1071. i 1072. nisu Mađarima donijeli važnije teritorijalne dobitke južno od Save (Bizant je ubrzo pod svoju vlast vratio i Beograd), ali su otada

²⁹ GYÖRFFY 1959, 25-30. Isto prihvaća Popović koji, međutim, govori samo o „desnoj obali Save“ (POPOVIĆ 2003, 292, 304), a ne kao Györffy o savskom otoku. Lokalitet Zidine u Mačvanskoj Mitrovici doista se nije mogao nalaziti na otoku u pravom smislu riječi, ali je i danas središte toga naselja na zemljištu koje leži između Save i njezina južnog rukavca Zasavice. Sažetak Györffyjeva mišljenja iznesena u radu iz 1959. (mađarska je verzija iz 1952) v. u: *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 460-461, s. v. Mitrovica. Usp. također GYETVAI 1987, 44-48.

³⁰ *Előzmények és magyar történet 1242-ig* 1984/1, 714, 820; *Előzmények és magyar történet 1242-ig* 1984/2: 916-917 (autor poglavlja Gy. Györffy).

³¹ Mišljenje da je u Bač bilo preneseno biskupsko sjedište upravo iz crkve u Mačvanskoj Mitrovici, na južnoj obali Save, ima samo vrijednost hipoteze. V. Popović je na drugim mjestima (POPOVIĆ 2003, 263, 304) upozorio na spomen crkve sv. Ireneja kod ohridskog arhiepiskopa Teofilakta (1094–1107): ako je tu riječ o crkvi u Mačvanskoj Mitrovici, što je vrlo vjerojatno, tada malo raniji prijenos u Bač u najmanju ruku nije omeo rad te crkve. Osim toga, nema stvarnih argumenata da je ona još bila stolna crkva i da se zaista nalazila unutar opsega mađarske vlasti (opširnije o problemu podrijetla biskupskog sjedišta u Baču v. GYETVAI 1987, 32-41).

zadugo osigurali manje-više nesmetan nadzor nad Srijemom.³² Kada su križari Prvoga križarskog rata, pod vodstvom Petra Amijenskog, 1096. stigli u Srijem, našli su u Zemunu ugarsku posadu, a u Beogradu bizantsku; kroničar tog pohoda veli da se u Zemunu „završavaju granice Ugarskog Kraljevstva“. Križari su se tada obračunali s posadom u Zemunu, jer je tamošnji zapovjednik navodno protiv njih sklopio savez sa zapovjednikom bizantskog Beograda – koji se opet zvao Niketa (*Nichita* u latinskoj kronici: nije vjerojatno, ali ni posve isključeno da se radi o istom zapovjedniku iz 1071. godine).³³ Tijekom 12. stoljeća bizantska je vojska u nekoliko navrata prelazila u Srijem (1128, 1151, 1164–1167), ali o uspostavljanju trajnije vlasti nije bilo ni govora. Posljednje nešto duže razdoblje bizantske prisutnosti u Srijemu rezultat je vojne moći cara Emanuela Komnena (1143–1180) i teklo je od ugarskog poraza u „bitki na obali Save“ u ljeto 1167. pa otprilike do Emanuelove smrti. Car je čak ustrojio sirmijski dukat, koji je svakako uključivao teritorij južno od Save, a možda i nanovo osvojeni Srijem.³⁴ No, politička narav, trajanje i stvarni teritorijalni opseg te posljednje epizode bizantske vlasti u Srijemu ostaju i dalje prilično nejasne. Slično kao i kod ugarskog napada 1071. pohod Bele III. (1173–1196) poslije Emanuelove smrti započeo je izravno osvajanjem Beograda i Braničeva 1182. godine kao da u Srijemu nije bilo nikakva bizantskog otpora.³⁵ S pravom se stoga može postaviti pitanje koliko je bizantska vlast ondje bila djelotvorna. Poslije smrti Stjepana III. i krunidbe Bele III. za ugarskog kralja, bizantsko-ugarski odnosi postali su prijateljski. Bela je, naime, odrastao na carigradskom dvoru, određen da naslijedi samog Emanuela, a i svoja je „prava“ na Srijem (kao i na Dalmaciju i Hrvatsku) Bizant legalizirao time što je ulazio u sastav Belina dukata ili baštine.³⁶ Već na početku svog boravka na Emanuelovu dvoru, Bela je 1164. sudjelovao uz cara u pohodu na Ugarsku. Bez većih borbi, bizantska je vojska prešla Savu pa Dunav te došla do Bača, a priključio joj se i Belin stric Stjepan IV. Putem ih je svečano dočekivao puk i svećenstvo istočnog obreda, pjevajući grčke himne. U Baču su našli nekog visokog crkvenog poglavara (*arkhiereús*), jer je Bač, kako piše Kinam, „metropola srijemskog područja“.

³² Ferjančić pokušava dokazati da je Bizant obnovio vlast u Sirmiju brzo poslije tih pohoda (FERJANČIĆ 1982, 47-53), pozivajući se na olovni pečat, pronađen u Mačvanskoj Mitrovici, što ga je kao sevast i veliki domestik izdao Aleksije Komnen (dakle između 1079. i 1081). Avers pečata prikazuje sv. Dimitrija, što po Ferjančiću „svedoči da je pečat nastao u Sirmijumu“ (FERJANČIĆ 1969, 50). Argument je nedovoljno uvjerljiv, jer Aleksijev mogući boravak u Mačvanskoj Mitrovici ne podrazumijeva njegovu vlast nad Sirmijem na suprotnoj obali Save, a Dimitrijevi kult nije vezan isključivo za Sirmij, pa je pečat mogao biti izrađen i drugdje u Bizantu.

³³ Više o tome: KALIĆ 1968, 183-191.

³⁴ WASILEWSKI 1966, 481-482; MORAVCSIK 1970, 78-86; KALIĆ 1971, 49-50; MAKK 1989, 100-116; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 619, s. v. Száva menti csata.

³⁵ MAKK 1989, 115-117.

³⁶ MORAVCSIK 1970, 89-91; MAKK 1989, 77-78.

Na povratku je carska vojska svratila u Sirmij (Mitrovicu) i otud uzela ruku sv. Prokopija kako bi je vratila u Niš, k ostatku svečeva tijela.³⁷

Kinamove tvrdnje o Baču pokazuju da je grčka biskupija iz Srijema bila prenesena onamo. Prijenos i latinizacija te biskupije morali su se dogoditi već prije posljednjeg desetljeća 11. stoljeća, kada se u vezi s osnutkom Zagrebačke biskupije spominje „bački nadbiskup Fabijan“.³⁸ U vrijeme Emanuelova pohoda 1164, Bačka je biskupija već bila ujedinjena s Kaločkom nadbiskupijom. Kada se, pak, Bela vratio u Ugarsku i trebao biti okrunjen, ostrogonski je nadbiskup Luka odbio izvršiti krunidbu u strahu od bizantskog utjecaja što bi preko Bele mogao zahvatiti ugarsku crkvu; stoga je papa Aleksandar III. ovlastio kaločko-bačkog nadbiskupa da Belu okruni za kralja, što je ovaj i učinio.³⁹ Zanimljiva pojedinost u vezi sa Srijemom jest da su kralj Bela III. i kaločki nadbiskup Andrija (1176–1186) reformirali benediktinski samostan u Banoštoru, u vrijeme bizantske vlasti u Srijemu: otud slijedi da ova nije obuhvaćala Banoštor ili pak da je bila takve naravi da je crkvena vlast kaločko-bačkog nadbiskupa nastavila vrijediti u Srijemu.⁴⁰

3. Istočna Crkva i Arpadovići

Promjenjiva politička i crkvenoupravna sudbina Srijema sve do potkraj 12. stoljeća neposredan je kontekst u kojem treba rekonstruirati povijest grčkog samostana u Mitrovici. Drugi važan aspekt jest narav ugarskog kršćanstva u prva dva stoljeća poslije pokršćavanja. Istočna je crkva u ranoj ugarskoj državi imala mnogo važniju ulogu nego što se često pomišlja iz naknadne perspektive. Osobito je njen utjecaj bio jak istočno od Dunava, oko Tise i Moriša, odakle su transilvanski knezovi odlazili u Carigrad da se pokrste, a jedan je od njih, malo poslije sredine 10. stoljeća, doveo i prvoga ugarskog biskupa, Hijeroteja, kojeg je carigradski patrijarh Teofilakt posvetio dvadesetak godina prije negoli je sa Zapada stigao benediktinac Bruno od Sankt Gallena kako bi krstio kneza Gejzu.⁴¹ Na samu početku 11. stoljeća, transilvanski knez Ajtony, također kršten po istočnom obredu, utemeljio je grčki samostan sv. Ivana Krstitelja u Marosváru (danas Cenad u Rumunjskoj), a budući da ga je porazila vojska kralja Stjepana

³⁷ Nije li i taj potonji podatak dokaz tomu da Bizantinci, poslije mađarskog pohoda 1072, nikako nisu uspjeli protegnuti svoju vlast na Mitrovicu makar i nakratko? Da su uspjeli, Prokopijeva ruka zasigurno ne bi čekala 1164. kada je tek vraćena u Niš. O događajima 1164. v. SZÉKELY 1967, 307; MORAVCSIK 1970, 83; *Vizantijski izvori* 1971/4, 67-75; KALIĆ 1971, 41; MAKK 1989, 90.

³⁸ Navod je iz Felicijanove isprave iz 1134. koja dokumentira osnutak Zagrebačke biskupije (SMIČIKLAS II, 42). Usp. također GYÖRFFY 1963/1, 210-213, s. v. Bács.

³⁹ MORAVCSIK 1970, 90; MAKK 1989, 108-109.

⁴⁰ Više o tome: ANDRIĆ 1996, 14-18.

⁴¹ MORAVCSIK 1967, 328-330; *Magyarország történeti kronológiája* 1981/I, 74-78.

I, monasi iz tog samostana preseljeni su nešto zapadnije u drugi grčki samostan, posvećen sv. Jurju, u Oroszlánosu (danas Banatsko Aranđelovo).⁴²

Iako je kralj Stjepan I. (kanoniziran 1083) udario temelje latinskoj crkvi u Ugarskoj osnivajući biskupije i samostane te provodeći sustavno pokrštavanje, „on je u isti mah osigurao slobodnu aktivnost bizantskoj crkvi“.⁴³ Uostalom, njegova mati Šarolta (Sarolt) bila je kći transilvanskog *gyule* i istočna kršćanka. Sveti je Stjepan dao u Carigradu sagraditi jednu crkvu, a poznata je i njegova isprava na grčkom jeziku koja govori o osnivanju ženskoga grčkog samostana u Veszprémvölgyu (Moravcsik pretpostavlja da ga je osnovala žena Stjepanova sina Emerika koja je, prema nekim izvorima, bila podrijetlom Grkinja). Stjepanovi nasljednici nisu u tom odnosu prema istočnoj crkvi ništa promijenili. Andrija I. (1047–1060), čija je žena Anastazija bila kći kijevskog kneza Jaroslava Mudroga, osnovao je kod Visegráda grčki samostan posvećen sv. Andriji, koji će tek u prvoj polovici 13. stoljeća preuzeti cisterciti. Izgleda da je i benediktinski samostan u Tihanyu, što ga je isti kralj osnovao 1055, naslijedio i u sebe uklopio stariju grčku pustinjačku zajednicu. To su primjeri koji, riječima Györgya Székelya, „predstavljaju posljednje elemente u odnosima još uvijek ne sasvim podijeljenog rimskog i grčkog kršćanstva u Ugarskoj“. Poznati su još neki istočni samostani, poput onoga u Pásztóu, koji su 1190. preuzeli cisterciti, ili pak ženskog samostana sv. Pantelejmona (kod današnjeg mjesta Dunapentele), koji se ugasio u 13. stoljeću.⁴⁴ Nema nikakvih vijesti koje bi upućivale na to da je koji od grčkih samostana osnovan poslije 11. stoljeća. No, crkvena i politička klima u Ugarskoj omogućavala im je da nastave postojati još dugo, održavajući žive dodire s bizantskom crkvom. Već je spomenut Bizantu bliski kralj Bela III. koji je s pohoda 1183. donio iz Sofije moći sv. Ivana Rilskog u Ostrogon, čemu se tamošnji nadbiskup odupirao (po legendi je zbog toga privremeno izgubio glas); 1187. moći su vraćene u Sofiju.⁴⁵ Kao što naglašava Moravcsik, zapravo je tek križarsko osvajanje Carigrada 1204. i stvaranje Latinskog Carstva ubrzalo dekadenciju i gašenje istočnih samostana u Ugarskoj. Iste 1204. godine papa Inocent III. razmišljao je o tome da ih, budući da su u Ugarskoj dosta brojni, poveže u jednu zasebnu biskupiju, ali zamisao nije ostvarena.⁴⁶

4. Listina palatina Radona (1057)

Od svih istočnih samostana u Ugarskoj, najbolje je dokumentiran onaj u Srijemskoj Mitrovici. Glavnina sigurnih vijesti potječe iz 13. stoljeća, ali najranije

⁴² MORAVCSIK 1967, 330-331; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 145-146, s. v. Csanád 2; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 508, s. v. Oroszlámos.

⁴³ MORAVCSIK 1967, 332.

⁴⁴ V. o tome: MORAVCSIK 1967, 333-336; SZÉKELY 1967, 301-304.

⁴⁵ MORAVCSIK 1970, 92-94.

⁴⁶ MORAVCSIK 1967, 339; IVÁNKA 1942, 190-191.

su, makar i dvojbene, zabilježene već u 11. stoljeću. Vjerojatno najpoznatiji i u historiografiji najopširnije komentiran dokument koji se tiče samostana u Mitrovici jest zadužbinska isprava palatina Radona datirana 1057. godine⁴⁷ Isprava je dvodijelna. U prvom, opširnijem dijelu, palatin Radon objavljuje da ostavlja Pečuškoj biskupiji, njezinu biskupu Mauru (1036–1070) i njegovim nasljednicima neke svoje posjede kao i patronsku vlast nad crkvom sv. Mihovila Arkandela koju je sam sagradio na rijeci Dravi (u današnjem Donjem Miholjcu). Nešto zemlje ostavlja i benediktinskom samostanu u Pečuškom Varadinu. U nastavku Radon govori o svojem samostanu sv. Dimitrija na rijeci Savi „što sam ga uz velike ratne napore skupa s cijelom onom pokrajinom ispravio u korist Svete Krune i ponovo zadobio“ (*monasterium meum sancti Demetrii super Zauam fluvium, quod multis bellicis laboribus cum tota provincia illa Sancte Corone rectificauit et iterum adquisiuit*). S dopuštanjem kralja Andrije i hercega Adalberta, Radon predaje pečuškom biskupu „kako duhovnu tako i vremenitu vlast koju zovu patronat“ nad tim samostanom, koji se nalazi „u oblasti (biskupiji) Svetog Petra Pečuškog“ (*quia illud monasterium est in parochia sancti Petri Quinqueecclesiensis*). U zamjenu traži da se on i njegova žena Lucija sahrane u rečenom samostanu sv. Dimitrija te da se ondje u molitvama čuva njihova trajna uspomena (*memoria animae*). U drugom dijelu isprave, kralj Andrija I. i njegov brat i suvladar Adalbert (Bela) potvrđuju palatinove pobožne odredbe, domećući dojmrljive sankcijske formule, tj. prijetnje nebeskim i zemaljskim kaznama. Na kraju stoji datum 4. lipnja 1057. i mjesto izdavanja listine, Stolni Biograd (*Alba Regia, Székesfehérvár*).

Danas je među povjesničarima prevladalo mišljenje da je tu riječ o gotovo dva stoljeća mlađem djelomičnom falsifikatu. Već je Gyula Pauler tvrdio da bi prvi dio Radonove povelje mogao biti vjerodostojan, ali da drugi, koji se odnosi na samostan u Mitrovici, nije potkrijepivši to i terminološkim argumentima.⁴⁸ Stariji autori smatrali su čitavu ispravu vjerodostojnom: Koller, a za njim i Fuxhoffer, misleći da je Srijem u to vrijeme bio u bizantskoj vlasti, da Mitrovica nije spadala u Pečušku biskupiju te da se dotični samostan nalazio negdje na zapadnijem dijelu Savina toka. Pokušavali su i utvrditi rodoslovni identitet palatina Radona.⁴⁹ Ni Sörös ne dovodi u sumnju Radonovu ispravu, pretpostavljajući da su se redovnici bazilijanskog samostana u Mitrovici možda uplitali u pitanja koja su tada bila prijeporna za rimsku i carigradsku crkvu pa ih je stoga njihov patron

⁴⁷ Ta se isprava sačuvala zajedno s više drugih ranih dokumenata Pečuške biskupije samo u puno mlađem višestruko posredovanom prijepisu koji je 22. srpnja 1404. izdao šomodvarski benediktinski samostan. Prijepis se čuva u Arhivu Pečuške biskupije u Pečuhu: Pécsi Püspöki Levéltár, Oklevelek 76/1404 (= Mađarski državni arhiv u Budimpešti, DF. 280274). Novo kritičko izdanje v. u: GYÖRFFY 1992, 160-162, br. 46. Ranija izdanja: KOLLER 1782/I, 147-155; FEJÉR I, 394-397. Usp. također WENZEL 1866, 327-328; SZENTPÉTERY 1923/I, 7, br. 14.

⁴⁸ PAULER 1899/II, 591.

⁴⁹ KOLLER 1782/I, 147-156, bilj. a-r; FUXHOFFER 1803/I, 205-207.

podvrgnuo vlasti katoličkog pečušskog biskupa.⁵⁰ Naši istraživači Pavić, Gašić i Ostojić prepričavaju sadržaj isprave, napominjući da je sumnjiva zbog onodobne vojno-političke situacije u Srijemu.⁵¹

U novije se vrijeme Györffy pobliže pozabavio tom zajedničkom ispravom palatina Radona i dvojice ugarskih vladara te je dosta uvjerljivo pokazao da je djelomice krivotvorena (interpolirana), postavivši tu naknadnu preradu u njezin vjerojatno pravi, trinaestostoljetni kontekst. Po njegovu sudu, koji je istovjetan Paulerovu, autentičan je samo prvi dio Radonove isprave, i to ne cijeli (obdarivanje pečuške crkve i samostana u Pečuškom Varadinu), a naknadno je dopisan ulomak o samostanu sv. Dimitrija, kao i cijeli drugi dio isprave, tj. tekst potvrđnice kralja Andrije I. i hercega Bele. U datacijskoj formuli, sama godina – 1057. – zacijelo je vjerodostojna. Naknadno dopisani dijelovi odaju se terminologijom koja ne pripada sredini 11. stoljeća (dio invokacije, izrazi kao *sancta corona*, *barones* i dr.). Radonova tvrdnja da se samostan sv. Dimitrija nalazi u Pečuškoj biskupiji kao i njegovo darivanje patronata nad tim samostanom biskupu Mauru, pokazuju da je posrijedi pečuška krivotvorina, nastala vjerojatno potkraj prve polovice 13. stoljeća, kad je oživjelo pitanje razgraničenja Kaločke nadbiskupije (odnosno Srijemske biskupije) i Pečuške biskupije u Srijemu. Tom i nekim drugim krivotvorinama pokušao je pečuški biskup, kako se čini, uključiti Mitrovicu i tamošnji samostan u svoje područje.⁵²

Treba napomenuti da ranije izricana kritička primjedba u vezi s ovom ispravom, naime da se Srijem 1057. još nalazio u bizantskoj vlasti, nikako ne mora odgovarati istini. Upravo za vrijeme kratke vladavine cara Izaka I. Komnena (1057–1059), Mađari su ratovali protiv Bizanta i po svoj prilici ovladali Srijemom. Položaj Srijema otada pa do novoga ugarsko-bizantskog rata 1071–1072. u najmanju ruku nije posve jasan; sudeći po *Bečkoj ilustriranoj kronici*, Srijem je već prije spomenutog rata bio u mađarskoj vlasti (Pečenezi ga pustoše po nagovoru bizantskog zapovjednika Beograda, ugarska vojska okuplja se u Slankamenu).⁵³ Prema tome, navodne Radonove tvrdnje o ponovnom osvajanju Srijema zapravo ne proturječe drugim izvorima o tom dobu.⁵⁴ Izenađuje možda samo njegova spremnost da bude sahranjen u tamošnjem samostanu, kao da je ugarska vlast ondje, na bizantskoj granici, već posve sigurna. Izraz *iterum acquisivi* svjedoči da Radon zna da je Srijem već jednom bio ugarski (u 10. i ranom 11. stoljeću).

⁵⁰ SÖRÖS 1912, 358.

⁵¹ PAVIĆ 1903, 36; GAŠIĆ 1944, 144; OSTOJIĆ 1965/3, 30. Isto slijedi i KATIČIĆ 1998, 491–492. Bez takvih ograda o samostanu palatina Radona govori PAVIČIĆ 1953, 35–36.

⁵² GYÖRFFY 1959, 64–71; GYÖRFFY 1992, 56, 160–161. Usp. i pismo pape Inocenta IV. iz 1247. upućeno trojici ugarskih opata u vezi s problemom granica između dviju dijeceza oko kojih *sepe contingat graves discordias exoriri* (THEINER 1859/I, 205, br. 384).

⁵³ SZENTPÉTERY 1937/I, 369–370.

⁵⁴ Na to upozorava: WASILEWSKI 1966, 478.

Nadalje, on ne kaže da je samostan utemeljio, nego „nanovo stekao“, kao i cijelu pokrajinu, te ga „popravio“ ili „učinio ispravnim“, tj. vratio ugarskoj kruni (*sanc-te corone rectificavi*). Shvaćajući Radonovu formulaciju doslovce, to bi značilo ne da je samostan naslijeđen iz doba bizantske vlasti, nego da je postojao već u prvom razdoblju ugarske vlasti u Srijemu, u 10. ili ranom 11. stoljeću. Ako je dotični dio Radonove isprave zaista sastavljen i dopisan u Pečuhu u 13. stoljeću, mora se zaključiti da je dopisivač znao štošta o Srijemu dva i tri stoljeća ranije. Jezgra podataka o Radonovu ratovanju u Srijemu i o njegovoj patronskoj vezi s mitrovačkim samostanom stoga bi mogla biti vjerodostojna, a sumnja koju pobuđuje pridavanje vlasti nad tim samostanom ne mora se nužno protegnuti i na ostale sadržajne sastavnice toga dijela palatinove listine.

Za samog palatina Radona nije sigurno da ga spominje ikoji drugi izvor. Koller i Fuxhoffer su mislili da ga se može poistovjetiti sa sinom njemačkog viteza Vecelina koji se zvao Rad (Rád) i od kojeg je potekao istoimeni plemićki rod.⁵⁵ Desetak godina poslije palatina Radona, oko 1067, spominje se u diplomatskom izvoru palatin Radovan (*palatinus comes Rodowan*). On je vjerojatno istovjetan Radovanu Bogatovu, praocu plemićkog roda Bogát-Radvány, koji je sudjelovao u pohodu protiv Bizanta 1071. godine.⁵⁶ Ne može se posve isključiti, ali je malo vjerojatno da bi palatin Radon iz 1057. i desetak godina kasniji palatin Radovan bili jedna te ista povijesna osoba, utoliko manje ako je palatin Oton od roda Győr, zabilježen 1066, tu službu vršio u razdoblju između njih dvojice.⁵⁷

Bolje utemeljena od tih kombinacija izgleda pretpostavka da se trag palatina Radona sačuvao u staroj toponimiji na sjevernoj strani Drave, zapadno od Harkánya. Ondje se nalazi selo Rádfalva, na čijem je mjestu u doba Arpadovića stajalo selo zvano Dráva, koje je pripadalo opatiji iz Pečuškog Varadina. U opisu međa sela Dráve spominje se zemljište *Radatorla* i uz to „Radonov most“ (*pons Radonis*), što bi se sve moglo odnositi upravo na palatina Radona, naročito stoga što nam ga i njegova darovnica iz 1057. prikazuje kao posjednika u Baranjskoj županiji.⁵⁸

Ako je jezgra vijesti o patronatu palatina Radona istinita, samostan sv. Dimitrija očito je u to doba uživao znatan ugled, što potom potvrđuje i kraljevski poklon relikvije sv. Prokopija, otete iz Niša 1072. godine.

⁵⁵ KOLLER 1782/I, 147-148, bilj. a. S pogrešnim starijim mišljenjem da su Vecelin – istaknuti vojskovođa kralja Stjepana I. – te njegov sin Rad začetnici roda Ják: FUXHOFFER 1803/1, 207. Usp. također *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 565, s. v. Rád nem; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 722, s. v. Vecelin.

⁵⁶ SZENTPÉTERY 1937/I, 190, 375; THUROCZ 1988/I, 368; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 116, s. v. Bogát-Radvány nem.

⁵⁷ Usp. WERTNER 1894, 1; WERTNER 1898, 73; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 474. Za osobno ime Rad kao hapaks u ugarskim dokumentima iz doba Arpadovića v. također: FEHÉRTÓI 2004, 664.

⁵⁸ Posjed Dráva ili Rád(falva) opisuje se u krivotvorenoj darovnici kralja Stjepana I. pečuškovarađinskoj opatiji iz 1015. godine. V. o tome: GYÖRFFY 1992, 63-80, br. 12 (osobito str. 78-79); GYÖRFFY 1963/1, 371, s. v. Rád (Dráva).

5. Između Ugarske i Bizanta u 12. stoljeću

Slijedi gotovo cijelo stoljeće bez ikakvih, makar i neizravnih vijesti o samostanu sv. Dimitrija. Upadi bizantske vojske u Srijem 1128. i 1150/1151, od kojih je osobito potonji pratilo teško pustošenje slabo branjene pokrajine, vjerojatno nisu izravno zahvatili samostan.⁵⁹ O životu tadašnjeg naselja uz samostan svjedoče samo rezultati arheološkog istraživanja nekropole koju se datira u kasno 11. i u 12. stoljeće.⁶⁰ U vezi s novim bizantskim ratnim pohodom koji je 1164. predvodio sam car Emanuel Komnen, već navođena kronika Ivana Kinama spominje crkvu sv. Dimitrija u istom sklopu u kojem retrospektivno govori i o događaju iz 1072. godine. Tada je, naime, car vratio ruku sv. Prokopija u Niš nakon što se, prema Kinamu, „slučajno domogao u Sirmiju“, a malo dalje isti piše da je ruka bila pronađena „na istom mjestu“ na kojem su je Ugri ranije pohranili, tj. u sirmijskom hramu sv. Dimitrija.⁶¹ Iako ne znamo što znači pojedinost da je car relikviju našao „slučajno“, čini se da se može zaključiti da je Dimitrijeva crkva još i u to vrijeme stajala, a samostan uz nju živio te se može pretpostaviti i da su njegovi redovnici bili među onim crkvenim osobama koje su u Srijemu grčkim pjesmama pozdravljale bizantskog cara i njegovu vojsku.⁶²

Ni iz posljednje trećine vladanja Emanuela Komnena, tj. iz razdoblja 1167–1180, kada je Bizantu posljednji put možda i makar samo formalno pripala vlast nad Srijemom, nema nikakvih vijesti o mitrovačkom samostanu. No, upravo se u vezi s tim razdobljem u monasteriološkoj literaturi pojavila tvrdnja o navodno jedinom po imenu poznatom opatu srijemskog samostana sv. Dimitrija. Taj bi se opat zvao Ivan, a u crkvenoj je povijesti mnogo poznatiji kao protupapa Kalikst III. (1168–78). Podatak je tako u svom pregledu predstavio Ostojić, pozivajući se na Farlatija.⁶³ Spomenutog je protupapu već Antonio Bonfini opisao kao „srijemskog opata Ivana, potekla iz Donje Panonije“ (*Ioannes Syrmienensis abbas ex inferiore Pannonia natus*), dodajući tome da je on bio „otprije na zlu glasu po krađi i lupeštivima“; Bonfini je to preuzeo iz *Dekada povijesti od zalaza Rimskog Carstva* vatikanskog povjesničara Flavija Bionda (1392–1463).⁶⁴ Tog je opata Ivana, u

⁵⁹ O tim ratovima v. *Magyarország történeti kronológiája* 1981/I, 104 i 110; MAKK 1989, 25, 54-56.

⁶⁰ PAROVIĆ-PEŠIKAN 1981, 179-191. Nasebinska nekropola od koje su istražena 33 groba nalazila se na tlu istočnog dijela Sirmija, oko 400 metara jugoistočno od kasnoantičke crkve sv. Dimitrija. Prema načinu ukapanja i nalazima nakita, autorica je određuje kao slavensku. Uz pokojnike su, između ostaloga, pronađena tri rimska brončana novčića i dva ugarska srebrna novčića, od kojih je jedan kovan za kralja Bele II. (1131-1141).

⁶¹ *Vizantijski izvori* 1971/4, 74-75. O pohodu 1164. godine v. MAKK 1989, 90-91.

⁶² O tome: *Vizantijski izvori* 1971/4, 69-70, naročito bilj. 171.

⁶³ OSTOJIĆ 1965/3, 31. na kojoj se citira Farlatijev *Illyricum sacrum* (sv. 7, str. 546).

⁶⁴ BONFINIS 1976/II, 141-142. Za Flavija Bionda i njegove *Historiarum ab inclinato Romano imperio decades III* kao Bonfinijevo vrelo na dotičnom mjestu usp. BONFINIS 1976/II i IV, 132.

doba raskola između pape Aleksandra III. i njemačko-rimskog cara Fridrika I. Barbarosse, carska stranka imenovala za svog papu poslije smrti protupape Paskala III. (kremonskog biskupa Guida). Kada su papa i car sklopili mir u Mlecima 1177, protupapa Kalikst isprva se skrio u Monte Albanu nedaleko od Rima, a iduće se godine pokorio pravom papi; umro je oko 1183. godine. Pridjevak „sirmijski“ ili „srijemski“ uz ime opata Ivana zapravo je plod pogreške starijih učenjaka. Ivan, budući protupapa, bio je u stvari opat samostana Strumi kod Arezza koji je pripadao valombrozanskoj benediktinskoj kongregaciji.⁶⁵

6. „Opat Svetog Dimitrija“ kao zemljoposjednik 1193.

S kraja 12. stoljeća, iz 1193. god., sačuvala se kratka uzgredna vijest, koja je najraniji pouzdan zapis o mitrovačkom samostanu u nekom diplomatskom izvoru.⁶⁶ Riječ je o potvrđnici kojom je kralj Bela III. potkrijepio darovnicu svoje majke Eufrozine samostanu viteškog reda ivanovaca (hospitalaca) u Stolnom Biogradu.⁶⁷ Samostan vitezova Hospitala sv. Ivana Jeruzalemskog utemeljen je u Stolnom Biogradu na početku druge polovice 12. stoljeća. Kraljica Eufrozina, kći kijevskog kneza Mstislava I. Vladimiroviča, udana za kralja Gejzu II, pomogla je dovršiti gradnju tog samostana i obdarila ga je posjedima. Točno vrijeme toga njezina darivanja nije poznato, ali je svakako bilo prije 1186. kada je kraljica zbog nesuglasica sa sinom Belom III. napustila Ugarsku i otišla u samostan u Jeruzalem, gdje je poslije i umrla.⁶⁸

Među brojnim darovanim posjedima navodi se i jedan zvan *Tudey* ili *Tudeu*, u čijem se podrobnom opisu međa spominje, osim ostalog, „pačetinski put“ (*via Pochinta*), različiti brežuljci te neka voda *Sum*. U vezi s tom vodom, tekst veli: „polovica vode i livade spada na rečeni samostan (tj. stolnobiogradske ivanovaca), a na drugu polovicu ima pravo opat svetoga Dimitrija“ (*et dimidia pars aque et prati pertinet ad predictum monasterium, reliqua medietas ad ius abbatis sancti Demetrii*).⁶⁹ Budući da nije poznata nikakva druga onodobna ugarska opatija posvećena sv. Dimitriju, tu mora biti riječ o poglavaru samostana u Mitrovici.

⁶⁵ O opatu Ivanu, protupapi Kalikstu III v. DOMENICI 1915, 199-216, 456-471. Uz to: *Enciclopedia cattolica* 1951/VI, col. 610, s. v. Giovanni, abate di Strumi, i 1953/XI, col. 1429, s. v. Strumi; JEDIN 1993/III-2, 76-78; ROBINSON 1993, 496-497; *Dictionnaire d'histoire*, sv. 27, s. v. Jean de Struma (u pripremi).

⁶⁶ Zajednička listina palatina Radona i dvojice ugarskih vladara iz 1057. prerađena je, vjerojatno, u nepoznatoj mjeri u 13. stoljeću.

⁶⁷ JAKUBOVICS – PAIS 1929, 52-61. Starije izdanje v. u: FEJÉR II, 283-290. O vjerodostojnosti povelje s bibliografijom: SZENTPÉTERY 1923/I, 49-50, br. 155.

⁶⁸ *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 205, s. v. Eufroszina (M. Font). O počecima ivanovačkog samostana u Stolnom Biogradu: REISZIG 1928/II, 101-102.

⁶⁹ JAKUBOVICS – PAIS 1929, 54, 59. Fejér umjesto *Tudey/Tudeu* ima *Guden* (FEJÉR II, 284 i 288).

⁷⁰ GYÖRFFY 1959, 43.

Posjed *Tudey/Tudeu*, Győrffy je smjestio u okolice današnjeg Pačetina (srednjo-vjekovna Pacsinta), bez pokušaja potanje topografske argumentacije.⁷⁰ Engel je, na drugoj strani, taj toponim povezao (uz ogradu da je veza nesigurna) sa selom Tugya ili Tudinci/Tuđinci, koje je mnogo puta zabilježeno od kraja 13. stoljeća dalje, a nalazilo se pokraj Save u zapadnom susjedstvu Mitrovice.⁷¹ Očit nedostatak Engelove hipoteze jest spomen „pačetinskog puta“ u opisu međa, što je teško obrazložiti ako bi posrijedi bila okolica Mitrovice. Uz to, u opisu zemljišta na području iščezlih Tudinaca kod Mitrovice teško se može objasniti izostanak spomena rijeke Save. Okolnost, pak, da bi po toj pretpostavci dotični posjed stajao puno bliže samostanu negoli u slučaju da se nalazio kod Pačetina nema gotovo nikakvu težinu, jer je iz kasnijih izvora poznato da je samostan sv. Dimitrija imao i puno udaljenijih posjeda. Ostali topografski podaci sadržani u opisu međa zasad ne mogu pomoći u rješavanju dvojbe. U vezi s oba dosad predložena rješenja, svakako začuđuje to da opis spominje – osim vode *Sum*, doline *Duel* i „početka velikog blata“ – više brežuljaka (*monticulum*) ili čak brda (*mons*), što je barem na prvi pogled podjednako teško pomiriti i s krajolikom mitrovačke Posavine i s onim donjega Povučja kod Pačetina.

7. Bilješke u registrima pape Inocenta III.

Kratka vatikanska bilješka iz 1215. o grčkom samostanu u Mitrovici sačuvala se u registrima pisama pape Inocenta III. (1198–1216). Ondje se nalaze sažeci i danas izgubljenih pisama. Među takva spada i sedam u registru sažetih pisama upućenih (kako se čini) u sedam različitih samostana koji tim putem dobivaju „zaštitu Svetog Petra“ te ih se oslobađa od plaćanja desetine „s onih zemalja koje obrađuju vlastitim rukama“. Samostani kojima je upućeno takvo pismo bili su: 1. svetog Dimitrija (*abbati et conventui sancti Demetrii*); 2. svetih Kuzme i Damjana *ad Zanabela*; 3. svetog Luke *de Strio*; 4. *de Campis*; 5. svetog Dimitrija na Savi (*eodem modo abbati et conventui monasterii sancti Demetrii super Sabam*); 6. svetog Teodozija *de Montesegor*; 7. grčki samostan svetog Dimitrija u Ugarskoj (*eodem modo abbati et conventui monasterii sancti Demetrii Grecorum de Ungaria*).⁷²

⁷¹ ENGEL, Valkóvármegye (rukopis), s. v. Tudinc (Tugya). Mogućnost veze imena *Tudey/Tudeu* sa srijemskim Tudincima naznačio je već MIKOS 1935, 297, s. v. Tudeu. Usp. CSÁNKI 1894/2, 358, s. v. Tudincz.

⁷² Theiner donosi kratke sažetke svih sedam sadržajno istovjetnih pisama (THEINER 1863/I, 65-66, br. 76-82). Theiner je, inače, u svoj zbirci (THEINER 1863/I, 47-70, br. 77) objavio kao jedan poveći dokument „Rubricae sive argumenta litterarum Innocentii PP. III. quae deperierunt“ iz triju pergamentskih bilježnica iz doba pape Inocenta VI. (1352–1362). Theiner je donio rubrike pisama iz 18. i 19. (posljednje) godine pontifikata Inocenta III, tj. iz razdoblja od 22. veljače 1215. do 16. srpnja 1216. (THEINER 1863/I, 63-70). Potthast navodi samo pet pisama, izostavivši prvo i drugo u Theinerovu nizu (POTTHAST 1874/I, 452, br. 5171-5175). Wenzel donosi samo sažetke za tri samostana sv. Dimitrija (WENZEL VI, 376).

Prva spomenuta povlastica, „zaštita sv. Petra“, bila je u to vrijeme dobro poznata i raširena crkvenopravna uredba (počinje se primjenjivati još u 7. stoljeću, a osobito su je koristili u doba clunyjevske i grgurovske obnove), koja je dotični samostan izuzimala iz vlasti biskupa u čijoj se dijecezi nalazio.⁷³ Druga je povlastica također uobičajena formulacija samostanskog prava da ne plaćaju desetinu župnim crkvama; izuzeće je ponekad bilo potpuno, a ponekad ograničeno na ono što su redovnici proizvodili sami i za vlastite potrebe.⁷⁴

Csánki je samo posljednji od sedam gornjih navoda uvrstio među izvorno gradivo o Srijemskoj Mitrovici, a Ostojić drži da upravo ti podaci dokazuju da su postojala dva samostana sv. Dimitrija – prvi benediktinski, a drugi, kao što je očito, „grčki“ ili bazilijanski – te da su se oba nalazila oko Mitrovice ili barem u Srijemu.⁷⁵ Iste je vatikanske zabilješke i Tăutu protumačio kao da govore o dva samostana, jednom u Mitrovici i unutar granica Kaločko-bačke nadbiskupije, a drugom zapadnije na rijeci Savi, u Pečuškoj biskupiji. Oba su samostana po njegovu sudu bila u to vrijeme bazilijanska.⁷⁶ S time je suglasan Papp, uz tu razliku da su, prema njegovu mišljenju, oba samostana bila u Mitrovici.⁷⁷ Györffy, pak, najprije upozorava da se u registrima Inocenta III. spominju čak tri samostana sv. Dimitrija kojima bi bila upućena istovjetna pisma. Prvi se vjerojatno nije uopće nalazio u Ugarskoj, a druga dva, koje Györffy zove Szávaszentdemeter (‘Savski Sveti Dimitrije’) i Görögszentdemeter (‘Grčki Sveti Dimitrije’), mogla bi doista biti različiti samostani, ali su vjerojatno oba stajala u Mitrovici.⁷⁸ Njihovu bi se razdvojenost moglo povezati s činjenicom, poznatom iz kasnijih izvora, da su ondje kao redovnici odvojeno živjeli Grci, Slaveni i Mađari. Mišljenje da su oba ugarska samostana sv. Dimitrija bila istočno-pravoslavna (bazilijanska) učvrstilo bi se kada bi se pokazalo da je i preostalih pet samostana navedenih u istom nizu u registru Inocenta III. također pripadalo istočnim redovnicima. No, identifikacija tih pet samostana još je uvijek neriješeno pitanje.⁷⁹

⁷³ DAHYOT-DOLIVET 1984, 102; LAWRENCE 1989, 87.

⁷⁴ GANSHOF 1968, 417-418.

⁷⁵ CSÁNKI 1894/2, 238; OSTOJIC 1965/3, 33. Ostojić je u svom pregledu pokušao razvrstati izvore povlačeći razliku između „Svetog Dimitrija u Srijemu“ i „Svetog Dimitrija kod Save“, od kojih mu je prvi benediktinski, a drugi grčki samostan. Propustio je objasniti protuslovlje koje se sastoji u tome da bi prema papinskim izvorima iz 1215. upravo „Sveti Dimitrije na Savi“ morao biti benediktinski, jer se za drugog Svetog Dimitrija izričito kaže da je grčki samostan.

⁷⁶ TĂUTU 1949, 49.

⁷⁷ PAPP 1949, 56.

⁷⁸ GYÖRFFY 1959, 41-42.

⁷⁹ Kritičko izdavanje registra Inocenta III. je u tijeku i dosad je doprlo do devete godine papina pontifikata, odnosno do 1206–1207. (V. Hageneder et al., *Die Register Innocenz' III.*). Zasad vrijedi podsjetiti na Tăutuovu ideju da bi samostan sv. Teodozija *de Montesegor* možda moglo biti samo još jedno nepoznato ime jeruzalemskoga Svetog Teodozija o kojem opširnije govorimo u sljedećem odjeljku (TĂUTU 1949, 49, bilj. 1).

8. Bule pape Honorija III. za Svetog Teodozija Jeruzalemskog

Sljedeći je dokument o mitrovačkom samostanu bula pape Honorija III. (1216–1227) upućena Nikoli, opatu samostana sv. Teodozija Cenobijarhe *de Laberia* (*Laberria*). Papa ju je iz ne posve jasnih razloga upućivao dvaput, 25. listopada 1216. i 29. siječnja 1218, pa je stoga imamo u dvije uglavnom podudarne verzije.⁸⁰ Budući da se u popisu imanja toga samostana (što tvori glavninu sadržaja bule) na prvom mjestu navodi crkva sv. Teodozija „pokraj Jeruzalema“, čini se posve razložnim naslovnika bule identificirati kao poglavara dobro poznate velike lavre sv. Teodozija u južnoj okolini Jeruzalema i istočno od Betlehema. Taj je samostan potkraj 5. stoljeća osnovao monah Teodozije iz Kapadokije, a tijekom potonjih stoljeća spominje ga mnogo različitih izvora, sve do 15. stoljeća, kada je zabilježeno da je samostan napušten i u ruševinama. Obnovljen je i nanovo izgrađen tijekom 20. stoljeća te je u novije vrijeme poznat pod arapskim imenom Deir Dausi i Deir Ibn Ubaid.⁸¹

Dvojbu, međutim, izaziva to što se nigdje, osim u pismima pape Honorija III, taj samostan ne opisuje pridjevkom *de Laberia* ili *de Laberria*.⁸² Otud su Papp i Täutu zaključili da opat sv. Teodozija u vrijeme tih bula nije rezidirao u svome starom samostanu u Judeji, nego na Balkanu, i to u onodobnom bizantskom gradu u Makedoniji zapadno od Soluna, koji Grci zovu Béroia (Véroia), a Južni Slaveni Ber.⁸³ Pravu povijesnu težinu toj pretpostavci daje činjenica da se Jeruzalem s okolicom još od 1187. pa sve do 1229. nalazio u rukama Arapa, a tek ga je potonje godine car Fridrik II. uspio pregovorima na neko vrijeme (do 1244) vratiti u posjed kršćana. Stoga je teško zamisliti da bi bula ovakvog sadržaja bila onamo upućena. S druge strane, Ber kod Soluna nalazio se u vrijeme izdavanja bule u okviru latinskoga Solunskog Kraljevstva (koje je postojalo od 1204. do 1224), što znači da je bio obuhvaćen procesom latinizacije bizantskih crkvenih ustanova. Bulepotvrđnice Honorija III. Svetom Teodoziju nastale bi, prema tome, u okolnostima rada na inkorporaciji bizantske u rimsku crkvu.⁸⁴ Franački križari su grad Ber zvali

⁸⁰ Obje verzije donose u usporednom kritičkom izdanju: TÄUTU 1949, 65-70; PAPP 1949, 41-45. Od Pappa ih djelomice prenosi Györffy (GYÖRFFY 1959, 32-33). Rukopis iz 1218. izdali su između ostalih: THEINER 1859/I, 9-11, br. 16; WENZEL I, 151-154, br. 79. Usp. također: POTTHAST 1874/I, 500, br. 5681.

⁸¹ Pregled povijesti samostana sv. Teodozija i njegovih građevina s bibliografijom v. u: PRINGLE 1998/II, 271-278. Sažeto u: TÄUTU 1949, 42, bilj. 1; *Lexikon für Theologie* 1966/X, 49-50.

⁸² Osim dviju uglavnom istovjetnih bula, koje se ovdje razmatraju, poznata je i treća Honorijeva bula, naslovljena *N. abbati et conventui sancti Theodosii Cenobiarche de Berria*, upućena po svoj prilici istomu opatu (PAPP 1949, 47; TÄUTU 1949, 43, bilj. 1).

⁸³ PAPP 1949, 47-48; TÄUTU 1949, 42-45. Täutua slijedi OSTOJIĆ 1965/3, 32, bilj. 1.

⁸⁴ Općenito o tim okolnostima v. ULLMANN 1974, 215-216; SETTON 1976/I, 1-52; JEDIN 1993/III-2, 141-145. O zapadnoj vladavini u Bizantu do pada Solunskog Kraljevstva v. OSTROGORSKI 1959, 396-407. O odnosima Bizanta prema križarskim državama prije osvajanja Carigrada 1204. godine: LILIE 1981, osobito 212-234.

La Verre,⁸⁵ što posve odgovara onom *Laber(r)ia* u Honorijevoj buli. U zadnjem dijelu bule iznose se različite upute i pravila, među kojima je osobito znakovito ono koje, dolazeći odmah iza popisa imanja, kaže da samostanu nitko ne smije uzimati desetinu od plodova vlastita rada na posjedima koje je držao prije „općeg sabora“ (očito IV. lateranskog, 1215. godine), uz objašnjenje da „Grci sve do ovog vremena uopće nisu običavali plaćati desetine“.⁸⁶ Ukratko, dosta je uvjerljiv Tăutuov zaključak da su poslije pada križarskog Jeruzalemskog Kraljevstva (1187) monasi iz Svetog Teodozija kod Jeruzalema izbjegli skupa sa svojim zapadnim zaštitnicima, vjerojatno najprije na Cipar, a zatim, po osnutku Solunskog Kraljevstva (1204), u Ber.⁸⁷ Moguć je i nešto drukčiji scenarij, prema kojem bi monasi Svetog Teodozija prešli na još bizantski Cipar, dakle prije 1191. kada su zapadnjaci preoteli Bizantu taj otok, pa su od sljedeće godine sve do kasnog 15. stoljeća njime kao kraljevinom vladali članovi francuske dinastije od Lusignana.⁸⁸ U tom se slučaju i prelazak monaha u Ber mogao zbiti prije križarskog osvajanja Carigrada. Povrh svega toga, nije neumjesno ni Pappovo zapažanje da je veza između samostana u Beru kraj Soluna i Mitrovice, koja se očituje u sadržaju bule, mogla dijelom počivati i na starim „kulturnim vezama“ između ta dva potonja crkvena središta, povezana od davnine zajedničkim kultom sv. Dimitrija.⁸⁹

Protivno mišljenjima Tăutua i Pappa, Györffy smatra da opetovani pridjevak *de Laberia / Laberria / Berria* ne upućuje na mjesto na kojem je samostan u to doba stajao. Po njemu to mjesto nikako nije mogao biti makedonski Ber kod Soluna jer se, uz iznimku nekoliko crkava „kod grada Konstantinopola“, u bulama ne spominju nikakvi samostanski posjedi na Balkanu. Osim toga, okolnost da se u popisu dobara na prvom mjestu navodi crkva sv. Teodozija kod Jeruzalema trebala bi potvrđivati da su samostan i njegov opat Nikola, adresat papinih bula, doista tada i bili u Svetoj Zemlji.⁹⁰

⁸⁵ *Dictionnaire d'histoire*, sv. 8, col. 885-887, s. v. Berrhée (1). Usp. također: *The Oxford dictionary of Byzantium* 1991/I, 283-284, s. v. Berroia.

⁸⁶ *Ad haec vobis auctoritate praesentium indulgemus, ut, cum Graeci usque ad haec tempora decimas solvere minime consueverint, laborum vestrorum quos propriis manibus aut sumptibus colitis de possessionibus habitis usque ad (1218: ante) Concilium Generale vel de vestrorum animalium nutrimentis, nullus a vobis decimas exigere vel extorquere praesumat* (TĂUTU 1949, 68; PAPP 1949, 44).

⁸⁷ TĂUTU 1949, 44-45. Autor je svjestan činjenice da nikakav drugi izvor ne govori o samostanu sv. Teodozija u Beru, „ali taj argument *ex silentio* ne čini se dovoljnim da bi oborio našu pretpostavku koju držimo jedinom i nužnom da se rasvijetli zagonetni destinatar ovoga papinskog dokumenta“.

⁸⁸ O tom razdoblju u povijesti Cipra: EDBURY 1991, osobito 1-38.

⁸⁹ PAPP 1949, 48. Ber je staro sjedište biskupije (od kasnog 13. stoljeća nadbiskupije), čija je trobrodna katedrala podignuta u kasnom 11. stoljeću po uzoru na crkvu sv. Dimitrija u Solunu. Pappova sugestija isključuje mogućnost da bi samostan sv. Dimitrija već bio darovan Sv. Teodoziju prije njegova preseljenja u Ber.

⁹⁰ GYÖRFFY 1959, 30-31. To mišljenje prihvaća i ĆIRKOVIĆ 1969, 61.

Problem koji se tu postavlja bez dubljega i obuhvatnijega istraživanja nije moguće pouzdano riješiti. Györffyjevo mišljenje da pridjevuk uz naslov samostana ne treba tumačiti kao oznaku mjesta nije nimalo uvjerljivo. Isto tako nije sigurno ni to da početak popisa dobara pokazuje kako su se opat i redovnička zajednica tada nalazili u samostanu kod Jeruzalema; posve je moguće da se početni izričaj „sámo mjesto na kojem se nalazi rečeni samostan“ odnosi na mjesto naznačeno u pridjevku *de Laberria*.⁹¹ Tumačenje tog pridjevka kao da je posrijedi grad Ber ima slabosti koje je Tăutu već istaknuo (nedostatak drugih potvrda o boravku redovnika Svetog Teodozija u tome gradu), ali se dobro uklapa u kronologiju križarskih ratova i latinske vladavine u Bizantu. U svakom slučaju, preseoba samostanske zajednice sv. Teodozija onamo bila je vjerojatno samo privremena (a možda i kratkotrajna), jer o njezinu povratku ili obnovi u Svetoj Zemlji svjedoče izvori iz 14. stoljeća.⁹² Pretpostavka da su Honorijeve bule bile upućene redovnicima u Beru, a ne u Svetoj Zemlji, u najmanju ruku zavređuje da je se dalje razmatra ravnopravno s obratnim mišljenjem, za koje se zauzimao Györffy.

9. Posredno sačuvana darovnica Bele III?

Honorijeve bule u svom središnjem dijelu donose dugačak popis crkvenih ustanova, zemljišnih posjeda, prihoda i zgrada u kojima se samostanu sv. Teodozija potvrđuje pravo trajnog posjedovanja.⁹³ Očito je da se taj popis sastoji od nekoliko zasebnih cjelina. U prvoj se nabrajaju mjesta koja se nalaze u Svetoj Zemlji; osim crkve sv. Teodozija kod Jeruzalema s njezinim pripadnostima, tu su još dvije druge crkve, tri hospitalia, nekoliko vinograda, dvije lađe u Jaffi i još neka dobra. Većina tih imanja je u vrijeme izdavanja bule bila izvan križarskog nadzora, ali se može pretpostaviti da je novi križarski pohod (peti prema tradicionalnoj podjeli, najavljen 1215, a započet 1217. godine) obećavao ponovno zauzimanje nekih područja, uključujući svakako Jeruzalem, pa je potvrda spomenutih posjeda bila u tom smislu opravdana. Drugu cjelinu tvore imanja na Cipru (još jedan samostan sv. Teodozija „koji se zove *de Acra*“, deset crkava s pripadnostima, više drugih imanja). Treća i najopsežnija cjelina započinje sljedećim navodom: „kod Ugarske crkva sv. Dimitrija pokraj rijeke Save, sa svim svojim приходima i slobodama, što

⁹¹ Početak popisa imanja glasi: *In quibus (sc. possessionibus et bonis) haec propriis duximus exprimenda vocabulis: Locum ipsum in quo praefatum monasterium situm est, cum omnibus pertinentiis suis. Apud Ierusalem ecclesiam Sancti Theodosii cum hospitali et apothecis (...)* (TĂUTU 1949, 65-66; PAPP 1949, 41). Izraz *praefatum monasterium* odnosi se, dakako, na samostan sv. Teodozija Cenobijarhe *de Laber(r)ia* koji se imenuje kao destinatar u inskripciji bule.

⁹² Treba možda računati čak i s mogućnošću da se poslije pada Jeruzalema s križarima povukao samo dio redovničke zajednice sv. Teodozija i da je drugi dio ostao u staroj lavri, održavši je na životu i pod obnovljenom arapskom vlašću. U tom bi slučaju Honorijeve bule značile da je legitimitet, s gledišta papinske vlasti, pripadao izbjegloj frakciji.

⁹³ TĂUTU 1949, 65-68; PAPP 1949, 41-44.

vam ih je darovao kralj Bela“ (*Apud Hungariam ecclesiam sancti Demetrii iuxta flumen Savii, cum omnibus rationibus et libertatibus suis, a Bela rege Ungariae vobis indultis*). Potom slijedi nekoliko stavaka koji barem na prvi pogled nemaju veze s Ugarskom: godišnji prihod od 13 kantara voska „koji vam prepuštaju“ u Galiciji „ruski kraljevi“ Vasiljko i Ivan Vladimir; crkva sv. Julijana kod Carigrada s pripadajućim posjedima; i neka „crkva sv. Jone i druge crkve koje su podložne vašem samostanu“. Zatim dolazi: „grčki samostan sv. Dimitrija u Ugarskoj pokraj rijeke s dovodom vode iz rijeke Save, s pravom ribolova, gajevima, pravom prijelaza i svim ostalim svojim pripadnostima“ (*Monasterium sancti Demetrii Graecorum de Ungaria, iuxta fluvium cum conductu aquae fluminis Sabae, cum piscaria, nemoribus, iure passagii et omnibus aliis pertinentiis suis*). Iza toga slijedi dugi niz od oko 30 posjeda ili posjedovnih sklopova vezanih uz crkve i sela/samostanske ispostave (*casalia*), čiji su toponimi većinom nesumnjivo ugarski ili srijemsko-slavonski (u četiri se navrata spominje i Dunav, a u dva Tisa).

Tu prilično zbunjujuću tekstualnu situaciju pokušao je razriješiti Györffy pretpostavivši da je, prvo, čitav treći dio popisa posjedâ u papinskoj buli zapravo latinski prijevod izgubljene darovnice kralja Bele III. samostanu sv. Teodozija, a, drugo, da je ta darovnica bila pisana grčkim jezikom. Na izvorni jezik darovnice upućivali bi oblici *Dissa* (= Tisa, u srednjovj. lat. obično *Ticia*), *Galiza* (= *Galicia*), *Dunavi* (mjesto *Danubii*), pisanje *b* umjesto *v* (*Basilica*, *Blademero*, *Sabe*), kao i termini neuobičajeni u ugarskom latinitetu kao što su *casale* (mjesto *villa*), *cimbra* (mjesto *silva*), *cannetum* (mjesto *arundinetum*) itd.⁹⁴ Györffy misli da je Bela izdao tu darovnicu u posljednjim godinama života, između 1193. i 1196, a razlog bi mogao biti taj što je njegova mati Eufrozina, kći kijevskoga kneza Mstislava koja je od 1186. živjela u Svetoj Zemlji kao redovnica, prema nekim izvorima bila sahranjena u jednoj crkvi u Svetoj Zemlji koja je pripadala spomenutoj lavri sv. Teodozija.⁹⁵ Nadalje, što je posebno zanimljivo, sastav darovnice nije prema Györffyu bio rezultat Beline odluke, nego je to bila već otprije postojeća cjelina jer se zapravo radilo o sveukupnim imanjima samostana sv. Dimitrija u Mitrovici. Tako je hipotetička Belina darovnica samostanu sv. Teodozija, sačuvana u sklopu dvadesetak godina mlađe papine potvrđnice, u isti mah bila i popis imanja samostana u Mitrovici.

⁹⁴ GYÖRFFY 1959, 31-41. Treba navesti i mišljenje G. Pappa da izraz *casale* u onodobnim papinskim bulama označava male, „sekundarne samostane“, ovisne o velikim autonomnim samostanima (PAPP 1949, 48-50). Sličnu pretpostavku, da se radi o ustanovi koju bizantska tradicija zove metohijom, iznosi i TÁUTU 1949, 48.

⁹⁵ GYÖRFFY 1959, 35-37; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 205, s. v. Eufrozina. Neobična je okolnost da je nešto ranije još jedna staroruska kneginja istoga imena, sveta Eufrozina, unuka Vsjeslava Vidovitog, kneza Polocke kneževine, umrla kao hodočasnica u Svetoj Zemlji i bila sahranjena u Bogorodičinoj crkvi ovisnoj o samostanu sv. Teodozija (PRINGLE 1998/II, 272). Nisu li možda u Györffyjevoj rekonstrukciji posmrtna sudbine ugarske kraljice Eufrozine pomiješani podaci o dvije različite Eufrozine?

Győrffy čak vjeruje da može unutar toga popisa razlučiti dva dijela u kojima su okupljeni posjedi koji su u različito vrijeme bili darovani mitrovačkom samostanu. Naime, na dva se mjesta u popisu spominju osobe koje su darovale pojedine posjede: to su „pokojni Klad i Manuel“ (*quondam Cladus et Manuel*) koji su darovali selo *Toson/Roson* s crkvom Svete Marije (kod Győrffya numerirano kao 25. u popisu, računajući od „grčkog samostana sv. Dimitrija“), odnosno „pokojni Dimitrije, svećenik, i Nikifor“ (*quondam Demetrius presbyter et Nikiforus*) koji su dali neimenovane zemlje, a navode se na samom kraju popisa. Győrffy drži da je u tim podacima iskrivljeno predstavljen stvarni sadržaj Beline darovnice, u kojoj dotične osobe nisu bile spomenute kao darovatelji, nego samo kao službeni uvoditelji u posjede. U tom se smislu na njih odnose ne samo pojedinačni posjedi kako je u papinoj potvrđnici nego i cijeli nizovi posjeda koji prethode njihovim spomenima. Tako su Klad i Manuel službeno predali mitrovačkom samostanu prva dvadeset i četiri posjeda, a Dimitrije i Nikifor daljnjih sedam. Győrffy je, štoviše, identificirao po jednog člana u svakom od tih službeničkih parova: Klad je vjerojatno bački župan Keled koji se javlja u ranom 12. stoljeću (između 1111. i 1128); Dimitrije je, pak, vjerojatno istovjetan Dimitriju Gabrijelovu kojeg Bela III. spominje 1193. u potvrđnici stolnobiogradskim ivanovcima kao „našeg klerika“ ovlaštenog za pregled međa. Dimitrijevi pratalac Nikifor, pak, mogao bi biti Grk kojeg je opunomoćio mitrovački samostan; tomu bi odgovarao istovrstan ugarsko-grčki službenički par kojeg su u ranijem slučaju tvorili Klad i Manuel.⁹⁶ Iz svega bi slijedilo da su, prema Győrffyjevu računanju, od ukupno 31 posjeda u Belinu popisu-darovnici, prva 24 pripala mitrovačkom samostanu u ranom 12. stoljeću, a ostalih sedam potkraj tog stoljeća.

Ta je Győrffyjeva rekonstrukcija vrlo dovtljiva, ali je njezina činjenična pouzdanost ipak uvelike upitna. Iz teksta Honorijevih bula ne slijedi posve jasno ni to da je sve ugarske posjede samostanu sv. Teodozija darovao upravo kralj Bela III, niti to da su svi ti posjedi prethodno već bili okupljeni oko samostana u Mitrovici. Gore je istaknuto da tekst izričito navodi dva samostana sv. Dimitrija što se nalaze na rijeci Savi i u Ugarskoj, a samo se uz prvi kaže da ga je darovao kralj. Činjenicu takva dvostrukog spominjanja Győrffy tumači kao zabunu nastalu tako što je prvo navedeno uobičajeno latinsko ime tog samostana, a malo niže je preveden i njegov opis iz Beline grčke bule (otud prvi put *Savii*, a drugi put *Sabe*); razumije se da se u oba navrata radi o jednom te istom samostanu. Ipak, udvajanje spomena tog samostana, uglavnom istovjetno onom koje smo već konstatirali i u papinskom registru iz 1215, ostaje nepotpuno razjašnjeno.⁹⁷ Papp tako smatra

⁹⁶ GYÖRFFY 1959, 33-34, 48-49. S „pokojnim svećenikom Dimitrijem“ povezana je Győrffyjeva datacija darovnice Bele III. u razdoblje između 1193. i 1196. godine. Naime, ako je taj Dimitrije identičan kleriku Dimitriju koji se spominje 1193. kada je još bio živ, onda je tom godinom zadan *terminus ante quem non*; drugi je međaš godina smrti Bele III.

⁹⁷ GYÖRFFY 1959, 41.

da Honorijeva bula govori o dva samostana, oba istočnog obreda, iako je samo jedan od njih bio „grčki“ i u etničkom smislu; potonje je posve prihvatljivo, jer bi samostan zapadnog obreda teško mogao biti „darovan“ nekome za koga se tvrdilo da živi po reguli sv. Bazilija.⁹⁸

Sumnja da bi baš svi elementi u dijelu bule koji slijedi nakon prvog spomena samostana sv. Dimitrija bili doista preuzeti iz Beline darovnice ponajprije se odnosi na darove i posjede navedene između dvaju spomena samostana u Mitrovici. To su: godišnji prihod u vosku (poklon dvojice ili, prema Györffyju, trojice galicijskih knezova s početka 12. stoljeća), crkva sv. Julijana kod Carigrada s pripadnim dobrima, crkva sv. Jone i „druge crkve koje su podložne vašem samostanu“.⁹⁹ Tu se ne čini nužnim pomišljati na posredovanje Bele III, a pogotovo se ne vidi temelj za Györffyjev zaključak da je poklon galicijskih knezova bio ustvari upućen samostanu u Mitrovici te je tako kasnije, skupa s njime, pripao lavri sv. Teodozija.¹⁰⁰ Osim same činjenice da se ti posjedi nalaze u sklopu „ugarskog“ dijela bule, i to upravo onog uvodnog ulomka između zagonetnog spominjanja dvaju samostana sv. Dimitrija, nema nikakvih drugih potvrda o njihovoj vezi sa samostanom u Mitrovici ili s ugarskim vladarima. Sam tekst papine bule izričito kaže da su ruski knezovi darovali vosak „vama“ (*vobis concessum*), a da su crkva sv. Jone i druge crkve „podvrgnute vašem samostanu“ (*monasterio vestro subiectas*); „vi“ u oba slučaja označava, dakako, adresata bule, opata i zajednicu samostana sv. Teodozija.

Györffy ipak misli da se tomu može doskočiti pretpostavkom kako su spomenuti izrazi u papinoj buli, na neki način, preuzeti iz Beline darovnice koja joj je služila kao predložak. Tomu u prilog trebalo bi govoriti malo niže mjesto u tekstu bule gdje stoji da su crkvu sv. Marije u mjestu *Toson/Roson* blizu Dunava, s pripadnim posjedima, „vašem samostanu predali pokojni Klad i Manuel“ (*a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis*). Odnosi li se to „vašem samostanu“ na samostan sv. Teodozija ili na onaj u Mitrovici? Budući da se u papinoj buli pod zamjenicama *vos* i *vester* uvijek razumije destinatar, trebalo bi se i u ovom slučaju raditi o crkvi i posjedima što su ih navedena dvojica darovali izravno lavri sv.

⁹⁸ PAPP 1949, 45-47, 56.

⁹⁹ Prema Györffyjevoj rekonstrukciji staroruskih kneževskih rodoslovlja, ta bi tri kneza bili Vasiljko Rostislavič, Ivan Vasiljkovič i Vladimir Volodarevič (GYÖRFFY 1959, 53-60). Györffyjevo gledište djelomice usvaja i Hardi koji, međutim, drži da se nije radilo o istodobnom zajedničkom daru, nego o slijedu potvrda prvotnoga (Vasiljkova) dara (HARDI 2004). Hardi pritom ne dovodi u pitanje da bi dar bio upućen grčkom samostanu u Ugarskoj, nagadajući da su veza između galičkih kneževa i toga samostana mogli biti galički trgovci koji su prelazili Karpate i putovali ugarskim Podunavljem ili pak galički monasi koji su u samostan na Savi svraćali putujući između zapadne Ukrajine i Svete gore na bizantskoj egejskoj obali.

¹⁰⁰ Usp. TĀUTU 1949, 42, bilj. 1, i 50. gdje se taj dar knezova Vasiljka i Ivana Vladimira razumije kao upućen izravno Svetom Teodoziju. PAPP 1949, 51. misli da je ulomak o daru galicijskih knezova i o carigradskim crkvama samo pogreškom dospio na to mjesto u tekstu bule.

Teodozija. No, to je prema Györffyju nemoguće, jer su Klad i Manuel svakako obdarivali samostan u Mitrovici (ili ga barem uvodili u darovane posjede), što možda potvrđuje i kasniji spomen Kladova imenjaka i vjerojatnog potomka kao patrona toga samostana (1228). Györffy je otud izveo zaključak da se ono „vašem samostanu“ zapravo odnosi na Mitrovicu, a da je pogreškom ostalo neizmijenjeno u Honorijevoj buli. Slično tomu su i na dva prethodna mjesta, u vezi s darom ruskih knezova i s carigradskim crkvama, izrazi *vobis* i *monasterio vestro* pogrešno primijenjeni na samostan sv. Teodozija.¹⁰¹ Nejasno je kako se to moglo dogoditi ako ni u izvornoj Belinoj darovnici destinatar nije bio samostan u Mitrovici, nego lavra sv. Teodozija: i u njoj su *vos* i *vester* morali označavati tu drugu ustanovu. Valja stoga pretpostaviti da je u Belinoj darovnici stajala drukčija formulacija o posjedima mitrovačkog samostana i njihovu podrijetlu koju je njezin latinski prevoditelj krivo protumačio onako kako nam se to sačuvalo u tekstu papinskih bula. Györffyjeva teorija predmnijeva, dakle, više različitih prevoditeljskih zabuna i iskrivljavanja što su se dogodili između hipotetičke grčke darovnice Bele III. i papinskih bula u koje je uklopljen njezin temeljni sadržaj. Tako se na koncu postavlja pitanje je li i takva, vrlo krhka, teorija još uvijek najbolje objašnjenje podrijetla „ugarskog“ dijela teksta papinskih potvrđnica. Jesu li njezine slabosti ipak manje od onih što bi ih imalo bilo koje alternativno tumačenje?

Držimo li se doslovce teksta našeg izvora, kralj Bela III. je Svetom Teodoziju darovao jedino „samostan sv. Dimitrija pokraj rijeke Save“, a već je „grčki samostan sv. Dimitrija“ pripao Svetom Teodoziju nekako drukčije. To izgleda smisleno ako, zajedno s Pappom, navedene opise protumačimo kao da su prvi samostan nastanjivali domaći ugarski redovnici, a drugi Grci. Ugarski bi kralj prema tome darovao samo onaj samostan nad kojim je imao izravnu vlast, a „grčki“ bi samostan već od ranije bio povezan sa Svetim Teodozijem. Slijedom iste logike, kralj Bela nije darovao ni sve ostale posjede što se u nastavku nabrajaju, jer se to za njih izričito ne tvrdi.

Ipak, teško je zamisliti da bi onako velik broj ugarskih posjeda pripao lavri sv. Teodozija drukčije nego kraljevom darovnicom. Stoga se s razlogom može pretpostaviti da se Belino darivanje ne odnosi samo na samostan sv. Dimitrija „pokraj rijeke Save“, uz koji se izričito spominje, nego i na većinu ostalih dalje nabrojanih posjeda. Prividna anomalija što se u tom popisu samo na još dva mjesta navode darovatelji (Klad i Manuel, odnosno Dimitrije i Nikifor) može se protumačiti time da se na svim ostalima kao darovatelj podrazumijeva kralj. To se čini jednostavnijim objašnjenjem od onoga koje je razradio Györffy, pretpostavljajući da navedena četvorica nisu bila privatni darovatelji pojedinih posjeda, nego izvršitelji mnogo opsežnijih vladarskih darovnica izdanih samostanu u Mitrovici. No, tu se javlja pitanje, jesu li nevladarske osobe, poput spomenute četvorice (za Dimitrija znamo

¹⁰¹ GYÖRFFY 1959, 54, bilj. 120.

da je bio svećenik), uopće mogle darivati posjede u Ugarskoj samostanu koji se nalazio u Svetoj Zemlji (ili u Bizantu). Ako nisu, valja prihvatiti Györffyjevo mišljenje da su one zapravo darivale/uvodile u posjede mitrovački samostan i da je izraz *monasterio vestro* uz Klada i Manuela pogreška sastavljača papine bule. Time se, pak, u isti mah pokazuje da su barem posjedi tih darovatelja pripali lavri sv. Teodozija posrednim putem, kao ranije pripadnosti samostana sv. Dimitrija. Tako se dolazi i do pitanja, nisu li i svi ostali nabrojani ugarski posjedi zapravo pripadnosti potonjeg samostana. Prema Györffyjevoj rekonstrukciji, oni su upravo to. Jasan bi dokaz tomu bio kada bi se našle druge potvrde da su barem neki od nabrojanih posjeda doista pripadali mitrovačkom samostanu. U temeljitoj analizi popisa posjeda, Györffy je takvu potvrdu našao za samo jedan posjed (*casale de Sadmari*), a u još se jednom slučaju (*casale de Arpario*) nazire moguća neovisna potvrda. Ipak je i to važan i možda presudan rezultat kada se poznaje narav izvora kojim raspolažemo, a i oskudan povijesni kontekst u kojem ga se mora razmatrati.

10. Popis imanjâ samostana u Mitrovici?

Ugarski dio popisa dobara u Honorijevim bulama interpretirao je najprije Tăutu, oslanjajući se uglavnom na staru crkvenu topografiju srednjovjekovne Ugarske koju je priredio Tivadar Ortway.¹⁰² Određene razlike u popisima iz dviju bula Tăutu je pripisao stvarnim promjenama (gubitku određenih posjeda) između 1216. i 1218,¹⁰³ ali će prije biti posrijedi samo manjkavost prijepisa u mlađoj buli; uostalom, u jednom obrnutom slučaju (posjed *Corusca*) mlađa je verzija potpunija od starije. S mnogo širim poznavanjem ugarskih srednjovjekovnih izvora, istog se zadatka latio Györffy, koji je u popisu razlučio ukupno 32 lokaliteta (računajući kao prvi „grčki samostan sv. Dimitrija“ na rijeci Savi).¹⁰⁴ Imena tih mjesta u papinskim su bulama često iskrivljena, a i popratni podaci uglavnom su oskudni za pouzdanu identifikaciju. Nastojeći ipak predložiti makar i samo vjerojatna tumačenja, Györffy je izradio „popis posjeda mitrovačkog samostana“ koji ovdje prenosimo uz dopunu Tăutuovim mišljenjima, neke dodatne komentare te tri izmjene u numeraciji posjeda tako da ih je sada ukupno 29.¹⁰⁵

1. „Crkva sv. Anastazije s grčkim selom“ (*ecclesia sancte Anastasie cum casali Grecorum*) mogla bi se odnositi na srednjovjekovno naselje Görögmező u Vukovskoj županiji, odnosno novovjekovni Grk (danas Višnjićevo) na Bosutu blizu

¹⁰² TĂUTU 1949, 51-60.

¹⁰³ TĂUTU 1949, 44, bilj. 4.

¹⁰⁴ GYÖRFFY 1959, 41-50.

¹⁰⁵ U popisu koji slijedi numeraciju ne započinjemo od samoga „grčkog samostana sv. Dimitrija“, nego od prvog posjeda navedenog poslije njega. Osim toga, za razliku od Györffyja, stavak *de Junca magni Judani et parvi casalia* računamo kao jedan, a ne dva posjeda, a jednako postupamo i s navodom o selu *de Illico* i crkvi *de magno Ilitio*.

njegova ušća u Savu, zapadno od Mitrovice. Papp, pak, misli da je to bio manji, ovisni grčki samostan s crkvom posvećenom sirmijskoj mučenici što se nalazio u samoj Mitrovici, uz dva bazilijanska samostana sv. Dimitrija. Täutu opet pomišlja na župnu crkvu sv. Anastazije u Samoboru kod Zagreba (jedinu srednjovjekovnu crkvu s takvom posvetom u cijeloj Ugarskoj i Slavoniji), što je i Papp registrirao i odbacio kao moguće rješenje.¹⁰⁶

2. Selo *Tusedi* s crkvom sv. Nikole možda je istovjetno mjestu Tövissed koje se u Srijemskoj županiji spominje u 14–15. stoljeću. Nema ipak nikakve druge potvrde da je u njemu postojala crkva sv. Nikole.¹⁰⁷

3. Iza imena selâ zvanih *Junca magni Judani et parvi* (doslovno: 'Junka velikog i malog Judana') trebao bi se prema Györffyju skrivati srednjovjekovni Ivánkaszentgyörgy u Vukovskoj županiji, odnosno današnje selo Ivankovo zapadno od Vinkovaca. Györffy računa taj navod kao dva posjeda, zbog neobično složenog imena i plurala *casalia*, što se ne čini potrebnim jer se potonje javlja i kod drugih toponima u popisu (v. niže pod 8 i 18).

4. Selo *Tepili* je za Györffyja nepoznanica. Täutu misli da je to isto što i zemlja *Tupal* na Savi kod Zagreba, posjed zagrebačkog kaptola.

5. Selo *Jurco/Jureo* s crkvom sv. Nikole prema Györffyju bi moglo biti isto što i Đurkovci u okolici Nevne (Levanjske Varoši) na zapadu Vukovske županije, poznati u izvorima iz 15. stoljeća. Nema druge potvrde da je ondje postojala crkva sv. Nikole, pa se ne vidi zašto ne bi moglo biti posrijedi bilo koje drugo selo slična imena (npr. Györke(m), Györkfalva/Đurđevci, Đurkovo Selo ili Gyürefalva/Đurinci, sve u Vukovskoj županiji).¹⁰⁸

6. Selo *de Ilicio* i potom ono *de magno Ilitio/Ylicio* s crkvom sv. Dimitrija trebala bi biti isto što i Ilk, posjed poznat iz ranog 14. stoljeća vjerojatno blizu srednjovjekovnog Tarda (danas Klisa kod Osijeka), koji je Györffy, slijedeći Csánkija, pogrešno poistovjetio s današnjim Tordincima. Crkva sv. Dimitrija u Ilku bila bi, prema Györffyju, istovjetna Svetom Dimitriju koji se spominje 1332–1335. u računima papinske desetine za Vukovski arhidakonat. Nadalje, upravo bi po tome svom posjedu mitrovački opat mogao biti i susjed zemlji *Tudey/Tudeu* u okolici Pačetina koju kao posjed stolnobiogradskih ivanovaca spominje potvrđnica iz 1193. godine. Time bi za sela *de Ilicio/Ilitio/Ylicio* bilo posredno potvrđeno da su doista bila darovana lavri sv. Teodozija kao pripadnosti samostana u Mitrovici. Problem je, ipak, u tome što se župa sv. Dimitrija iz računa papinske desetine nalazila južno od Vuke, pa je možda istovjetna selu Dimitrovcu što se spominje u 15. stoljeću u okolici Otoka. U svakom slučaju, ništa ne upućuje na njezinu vezu s posjedom Ilk. Moguće je, ipak, ime *de Ilicio* tumačiti i kao da se odnosi na srednjovjekovni Ilcs,

¹⁰⁶ Iako nema nikakve druge potvrde da je crkva u tom mjestu bila posvećena sv. Anastaziji, Györffyjevo je mišljenje usvojio MEZŐ 2003, 34, s. v. Görögmező. Uz to v. PAPP 1949, 51-52; ENGEL, Valkóvármegye, (rukopis), s. v. Görögmező.

¹⁰⁷ Györffyjevo mišljenje ipak usvaja MEZŐ 2003, 335. Uz to v. CSÁNKI 1894/2, 255.

¹⁰⁸ Györffyja slijedi MEZŐ 2003, 318, s. v. Jurco. Uz to v. CSÁNKI 1894/2, 313-314.

mjesto s kaštelom koje se nalazilo na lijevoj obali Bosuta nizvodno od Lipovca i južno od Ilinaca. Ondje je danas zemljište Ilača koje ne treba brkati s nedalekim istoimenim selom zapadno od Tovarnika jer se u srednjem vijeku zvalo Illyefő. (Täutu je selo *de Illicio* poistovjetio upravo s Ilincima, ali ovi su se u srednjem vijeku zvali Szentillye ‘Sveti Ilija’.) No, ako se pretpostavi da je upravo u Ilcsu stajala crkva sv. Dimitrija, da se na nju odnose i zapisi u računima papinske desetine te da su i mjesto i crkva nekada bili posjed mitrovačkog samostana, onda otpada mogućnost da bi taj posjed graničio sa zemljom *Tudey/Tudeu* u okolici Pačetina. Ukratko, raspoloživi topografski podaci, protivno Györffyjevom mišljenju, ne daju se uskladiti tako da se ovaj navod iz Honorijevih bula poveže s izvorom iz 1193, odnosno da se selo *de Illicio* s crkvom sv. Dimitrija poistovjeti s bezimenim posjedom mitrovačkog opata spomenutim u tom ranijem izvoru. Nema, štoviše, ni neovisne potvrde za to da se ovaj posjed nalazio baš u Vukovskoj županiji.¹⁰⁹

7. Crkva sv. Stjepana *de Chasmasi/Chesmasi* s pripadnostima među kojima je i „dunavski otok“ (*insula Dunavi*). Täutu je to pokušao povezati s Čazmom, sjedištem zbornog kaptola i arhidakonata u Zagrebačkoj biskupiji, ali tomu očito protuslovi spomen Dunava. Györffy misli da je posrijedi srednjovjekovni Hagymás u Vukovskoj županiji, tj. današnji Aljmaš na Dunavu kod dravskog ušća, iako nema druge potvrde da je tamošnja crkva bila posvećena sv. Stjepanu.¹¹⁰

8. Crkva Svete Marije *de Orbasio* sa selima (*cum casalibus*) i drugim pripadnostima odgovara, prema Györffyju, posjedu Oros ili Orvos u Baranjskoj županiji, sjeverno od Mohača. No, ne samo da nema druge potvrde da je ondje postojala crkva Svete Marije, nego se zna i da je potkraj 12. stoljeća barem dio tog posjeda držao svjetovni vlastelin (Bot od roda Becse-Gergely), a u 13. stoljeću i benediktinska opatija iz Szekszárda. Györffy pretpostavlja da je upravo udio potonje opatije prije tatarske provale pripadao mitrovačkim bazilijancima. Osim te ubicacije, Györffy je pomišljao i na Orbász (danas Vrbas) u Bačkoj županiji, ali ime tog mjesta ne može biti starije od prve polovice 13. stoljeća kada je živio župan iz roda Banča po kojem je dobilo ime. Ni tu se ne zna za crkvu Svete Marije. Täutu, pak, predlaže utvrdu Vrbas, središte Vrbaške županije u Donjoj Slavoniji.¹¹¹

9. Selo *Cepla* s dvije lađe, prijelazom preko Dunava i otokom moglo bi, prema Györffyju, biti iščezli Kaplán na Dunavu sjeverno od Mohača, u Baranjskoj žu-

¹⁰⁹ Györffy i taj stavak računa kao dva posjeda. To se može prihvatiti s obzirom na sintaktički razdvojen navod o selu *de Illicio* i onog *de magno Illicio/Ylicio*. S druge strane, ako se ti navodi zaista odnose na manje-više isti lokalitet, onda je i takvo dvostruko računanje nepotrebno. Györffyjevu identifikaciju s mjestom Ilk usvaja MEZŐ 2003, 64, ali crkvu sv. Dimitrija iz računa papinske desetine ne smješta u nj nego u „okolice Morovića“ (MEZŐ 2003, 66, s. v. Szentdemeter 12). Uz to v. CSÁNKI 1894/2, 304, 319, 351; ENGEL 2000, 297; ENGEL, Valkóvármegye, (rukopis), s. v. Dimitrovac, Ilcs, Ilk, Illyefő, Szentdemeter.

¹¹⁰ MEZŐ 2003, 126. usvaja Györffyjevo mišljenje. Usp. CSÁNKI 1894/2, 283; ENGEL, Valkóvármegye, (rukopis), s. v. Hagymás.

¹¹¹ MEZŐ 2003, 450, s. v. Oros, prihvaća Györffyjevu identifikaciju. Uz to v. GYÖRFFY 1963/1, 228-229, 353-354.

paniji. Za Tăutua je to svakako veliki dunavski otok Csepel južno od današnje Budimpešte (odnosno neki dio tog otoka).¹¹²

10. Selo *Chalassa* Győrffyju je nepoznato. Tăutu predlaže mjesto zvano Csála (danas Ciala) u Aradskoj županiji i Čanadskoj biskupiji.

11. Selo *Minisi* Győrffyju je nepoznato. Tăutu je uvjeren da je to Ménesi (danas Miniš) istočno od Arada, u Aradskoj županiji i Čanadskoj biskupiji.

12. Mjesto *Castellitium/Castellutum*, kod kojeg samostan drži, uz ostalo, dva ribnjaka *de Foc* i otok na Dunavu. Prema Győrffyju, to je nedvojbeno iščezli Kesztlöc u županiji Tolna, između Szekszárda i Bátaszéka, koji se spominje još 1055. u darovnici Andrije I tihanjskoj opatiji, gdje je zabilježen u oblicima *Castelic* i *Kaztelic* (osnova imena je slavenska riječ *kastelac/kostelec*). Isti Kesztlöc se 1240. spominje kao posjed zbornog kaptola u Titelu u Bačkoj županiji.¹¹³ Fok, s kojim su povezani ribnjaci, po svoj prilici nije naselje ni samostalan posjed, nego samo hidronim na području osnovnog posjeda (mađ. *fok* 'manji potok, rukavac, kanal'). Tăutu je cijeli stavak protumačio posve drukčije, razdvojivši *Castellitium* (koji povezuje s gradom Senjom na Jadranu) od Foka, za koji misli da se nalazio u Šomođskoj županiji.

13. Crkva sv. Nikole *de Nadudor* sa selom, otokom, trstenikom i ribnjacima *de Cherip*. Prema Győrffyju, to je Nádudvar (današnji Nemesnádudvar) sjeverno od Baje, u županiji Fejér. Druge potvrde za crkvu sv. Nikole u njemu nema. Istu ubikaciju zagovara, čini se, i Tăutu. No, dok se ribnjak *Cherip* prema Győrffyju nalazio u okolici Nádudvara, Tăutu ga traži u okolici Osijeka ili u Bačkoj županiji.¹¹⁴

14. Selo *Gerinet/Gerinetum* Győrffy tumači kao vjerojatno iskvaren prijepis prvotnoga *Germet(um)*, a ovo opet kao zapis čestoga mađarskog toponima Gyarmat. Iako je u Ugarskoj mnogo naselja nosilo takvo ime, Győrffy predlaže upravo Gyarmat u Šomođskoj županiji (danas Kaposgyarmat jugoistočno od Kaposvára).¹¹⁵

15. Zemlje i prihodi kod mjesta *Sumigium/Sumigum*. Potonje prema Győrffyju, kao i prema Tăutuu, svakako odgovara utvrdi i županijskom središtu Somogyváru. „Prihodi“ se, prema Győrffyju, odnose na dadžbinu koja je pripadala šomođvarskoj utvrdi (*tributum castri*). Poznato je da je trećinu te dadžbine u 11. stoljeću dobila tihanjska opatija, a prema izvoru iz 1232. jednu trećinu je držala i opatija u Pannonhalmi. S obzirom da je treća trećina zasigurno ostala u rukama šomo-

¹¹² V. također GYÖRFFY 1963/1, 321-322, s. v. Kaplán.

¹¹³ CSÁNKI 1897/3, 435, s. v. Kesztlöc; GYÖRFFY 1963/1, 241, s. v. Titel.

¹¹⁴ MEZŐ 2003, 325, s. v. Nemesnádudvar, prihvaća Győrffyjevu identifikaciju (GYÖRFFY 1987/2, 434, s. v. Nádudvar).

¹¹⁵ Kratak osvrt u svezi s tim posjedom u kojem se pokazuje da je spomen „srijemske utvrde“ i s njom povezani posjed *Gormoth* u jednoj listini iz 1293. samo plod izdavačevih pogrešaka i da se zapravo radi o šomođvarskoj utvrdi i nedalekom posjedu Gyarmatu: WERTNER 1905, 778-779.

đvarskog župana, Györffy zaključuje da je upravo onu što je oko 1230. pripala Pannonhalmi prethodno uživala mitrovačka opatija.¹¹⁶

16. Vinogradi i drugi posjedi kod utvrde Makra (*apud castrum de Macra*). Budući da u srednjovjekovnoj Ugarskoj nije poznata nikakva utvrda takva imena, Györffy misli da je posrijedi zabuna i da se izraz *apud castrum* zapravo u prvobitnom tekstu odnosio na šomodvarsku utvrdu, o kojoj je riječ u prethodnom stavku popisa. Makra bi u tom slučaju bila danas iščezlo naselje na sjeveru Šomođske županije, blizu Blatnog jezera, gdje je na početku 12. stoljeća vinograde stekao i novoutemeljeni zborni kaptol u Dömösu. No, mjesto istog imena nalazilo se i u županiji Zaránd istočno od Tise (danas Mocrea kod Arada u zapadnoj Rumunjskoj). Täutu zagovara, a ni Györffy ne isključuje, tu potonju ubikaciju „utvrde Makra“.¹¹⁷

17. Selo *de Arpario* s ribnjacima, „ladicom na rijeci Tisi“ (*navicula fluminis Disse*) i drugim posjedima. Prema Györffyju i Täutuu, to je bez sumnje Alpár na srednjoj Tisi u srednjovjekovnoj županiji Csongrád (danas Tiszaalpár jugoistočno od Kecskemeta). No, taj je isti Alpár kralj Gejza I darovao benediktinskom samostanu u Garamszentbenedeku (danas Hronský Beňadik u Slovačkoj) kada pri opisu međa nije bio spomenut nikakav grčki opat niti samostan sv. Dimitrija. Otud Györffy zaključuje da je samostan iz Hronskog Beňadika posjedovao samo dio Alpára, a drugi dio da su stekli mitrovački bazilijanci poslije 1075, vjerojatno u 12. stoljeću. Za taj dosta nategnut zaključak Györffy pronalazi zanimljivu moguću potkrepu u djelu *Gesta Hungarorum* anonimnog notara kralja Bele III. Ondje se, naime, spominje utvrda Alpár pokraj Tise i blizu nje „grčki brod/prijelaz“ (*portus Grecorum*), također na Tisi. U vezi s tim potonjim mjestom i na temelju njegova imena, Anonim raspreda „romanesknu“ ratnu pripovijest. Györffy povezuje Anonimov podatak o „grčkom brodu“ s onim o „lađici na rijeci Tisi“ iz Honorijevih bula i u tome nalazi dokaz da je u vrijeme kada je Anonim pisao (oko 1200) grčki samostan zaista držao prijelaz preko Tise kod Alpára.¹¹⁸

18. Crkva sv. Jurja *de Curta* i crkva Svete Marije *de Curt* s ladom, selima (*cum casalibus*) i drugim posjedima. Prema Györffyju i Täutuu, oboje će najprije biti Kürt (danas Tiszakürt) na istočnoj strani Tise, u sjeveroistočnom susjedstvu prethodno navedenoga Alpára. U tom mjestu, inače, nije poznata ni crkva sv. Jurja niti ona Svete Marije. Druga je mogućnost, prema Györffyju, selo Szentgyörgy ‘Sveti Juraj’ blizu potoka koji se zove Kurca, u istoj županiji Szolnok u kojoj je i Kürt.¹¹⁹

¹¹⁶ Györffyjev zaključak prihvaćen je i u: *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 606, s. v. Somogyvár.

¹¹⁷ Usp. CSÁNKI 1890/1, 480, s. v. Makra (županija Szatmár) i 725, s. v. Apa (županija Zaránd).

¹¹⁸ Usp. GYÖRFFY 1963/1, 890-891, s. v. Alpár.

¹¹⁹ Iako je navod za te dvije crkve u mjestu *Curt(a)*, ili mjestima *Curt* i *Curta*, sličan ranijim navodima pod br. 3 i 6-7, Györffy u ovom slučaju ne smatra da se radi o dva posjeda, nego samo o jednome. MEZŐ 2003, 435, s. v. Kürt, usvaja Györffyjevu identifikaciju mjesta u kojem je stajala crkva Svete Marije. V. i KRISTÓ 1976, 12.

19. Selo *Sadmari* s posjedima na obje strane rijeke Tise odgovara selu Szatmár(t) koje se nalazilo u Bodroškoj županiji na zapadnoj strani Tise, u južnoj okolici Kanjiže (otprilike na mjestu današnjeg sela Zimonić). To se selo navodi kao posjed mitrovačkog opata i u izvoru iz 1237. te je tako jedino iz čitava popisa iz Honorijevih bula za koje postoji izravna neovisna potvrda Györffyjeve pretpostavke da je posrijedi popis dobara mitrovačkog samostana. Tāutu je pogrešno ustvrdio da je to mjesto grad Szatmár, odnosno današnji Satu Mare u sjeverozapadnoj Rumunjskoj.¹²⁰

20. Selo *de Titili* s „polovicom brda *de Titili*“ i drugim posjedima jest bez sumnje Titel u Bačkoj županiji, na zapadnoj strani Tise blizu njezina ušća u Dunav i u južnom podnožju Titelskog brijega. U Titelu je potkraj 11. stoljeća osnovan zborni kaptol Svete Mudrosti, za koji se može pretpostaviti da je bio glavni posjednik na području Titela. Stoga Györffy, kao i u drugim sličnim primjerima, ovaj stavak u popisu tumači kao da se tiče samo dijela imenovanog posjeda.¹²¹

21. Crkve sv. Nikole i Svete Marije *de Sulgabekin/Fulgabekin*. Potonje ime Györffy tumači kao složenicu Szolga-Bekény te to mjesto poistovjećuje s iščezlim selom Bekény u Bačkoj županiji, u sjeveroistočnoj okolici današnjeg Novog Sada, koje se spominje u 14. stoljeću. Isprva je Györffy pomišljao i na mjesto slična imena u Srijemskoj županiji. Nema drugih potvrda o postojanju crkava spomenutih naslovnika u tim mjestima.¹²²

22. Crkva Svete Marije sa selom *Toson/Roson*, ribnjacima, dunavskim otokom i drugim dobrima, koja su (prema tekstu Honorijeve potvrđnice) „vašem samostanu“ darovali Klad i Manuel. Györffy je pomišljao na veliki dunavski otok Rozs ili Rosd (danas Szentendre sziget ili Svetoandrijski otok) sjeverno od Budima i Pešte, ali je poslije odbacio takvu pretpostavku. Tāutu nagađa o nekom mjestu na Zečjem otoku (danas Margitsziget na Dunavu u Budimpešti). Prema Györffiju, s tim se posjedom završava stariji dio popisa, u kojem su nabrojana imanja što ih je mitrovački samostan stekao u ranom 12. stoljeću. Kraljevsko darivanje službeno su proveli župan Keled/Klad i Manuel, koji se u papinim bulama pogrešno opisuju kao darovatelji, i to samo jednog posjeda.

23. Selo *Poti/Poty* prema Györffiju je nestali Pat u Bodroškoj županiji u okolici Apatina; Tāutu nagađa, između ostalog, o nekom mjestu slična imena u Srijemskom arhidakonatu.¹²³

24. Selo *Dussunc*, prema Györffiju iskrivljen je zapis prvotnoga *Dussnuc*, moglo bi biti isto što i Dusnok južno od Kalocse, u županiji Fejér. Tāutu se dvoumi između toga i nekog mjesta u županiji Zaránd.¹²⁴

¹²⁰ Usp. GYÖRFFY 1963/1, 727-728, s. v. Szatmár(t).

¹²¹ Usp. GYÖRFFY 1963/1, 240-242.

¹²² Mező usvaja Györffyjevu ubikaciju za obje crkve (MEZŐ 2003, 334, 467). V. također: GYÖRFFY 1963/1, 214, s. v. Bekény.

¹²³ Usp. GYÖRFFY 1963/1, 726, s. v. Pat.

¹²⁴ Usp. GYÖRFFY 1987/2, 423, s. v. Dusnok.

25. Crkva sv. Nikole *de Muclia* sa selom i drugim posjedima. Prema Györffyju, to je vjerojatno nestalo mjesto Mikla sjeverno od Kalocse u županiji Fejér. Nema druge potvrde da je ondje bila crkva sv. Nikole. Györffy je ranije pomišljao i da je riječ o imenu Mikola koje su nosila mnoga naselja po Ugarskoj. Mikola se nalazio u Vukovskoj, Srijemskoj, Bačkoj i Fejerskoj županiji, ali se zna da je u Vukovskoj crkva bila posvećena sv. Andriji, a u Bačkoj županiji sv. Grguru.¹²⁵

26. Selo *Camalacha/Camalaca*, čije ime Györffy tumači kao složenicu od osobnog imena Kama i riječi *lak* (pa je Kamalaka 'Kamin stan/dom'). U Vespremskoj županiji zabilježen je hidronim Kamakut(a) „Kamino vrelo“, ali se iz drugih izvora ne zna za mjesto Kamalaka. Täutu, pak, pomišlja na mjesto *Zam(a)lacha* u Varaždinskom arhidakonatu Zagrebačke biskupije.

27. Selo *Moysaca* također ima složeno ime u kojem je prvi element osobno ime Mojs ili Majs (mađarska inačica imena Mojsije). U Baranjskoj županiji je u 13. stoljeću poznat rod takva imena i vjerojatno s njim povezana naselja Majs i Majsja, ali se istovjetni toponimi nalaze i drugdje po Ugarskoj. Vjerojatno se na Majsu (danas Majs) kod Mohača odnosi i podatak iz 1285. o posjedu *Moyscha* koji je Täutu naveo na pretpostavku da se ovo mjesto iz Honorijevih bula nalazilo na zapadu Ugarske, u županiji Vasvár.

28. Selo *Naradin*, s vinogradima i drugim dobrima, i Täutu (pouzđano) i Györffy (suzdržanije) identificiraju kao srednjovjekovni Nyárád u Srijemskoj županiji, odnosno današnji Neradin u jugoistočnom podnožju Fruške gore. No to je mjesto 1237. kralj Bela IV. darovao cistercitskoj opatiji u Petrovaradinu, i to vjerojatno kao prethodno konfiscirani posjed ubojice Petra Gurweyevog, pa Györffy i u ovom slučaju pribjegava pretpostavci da su mitrovački bazilijanci ondje držali samo dio posjeda.¹²⁶

29. Crkva Svete Marije *de Corusca* sa selom, „santofolom“ (*cum ... santofola*) i drugim dobrima. Prema Györffyju, to je selo i crkvena župa Koruška pokraj Dunava zapadno od Banoštora na tamošnjem rubu Vukovske županije i Markijskog arhidakonata prema Srijemskoj županiji i biskupiji. Iako je i iz drugih izvora Koruška poznata kao crkveno mjesto, ovo bi bio jedini podatak o naslovniku njezine crkve. Puno je manje uvjerljivo Täutuovo povezivanje s istoimenim potokom Koruškom, pritokom Glogovnice, koji se spominje 1217. u opisu međa jednog posjeda Zagrebačke biskupije u okolici Križevaca. Inače, u tom se stavku tekstovi dviju Honorijevih bula znatnije razlikuju jer onaj iz 1216. izostavlja spomen crkve Svete Marije *de Corusca* i navodi jedino *casale (S/s)antofola cum terris et pertinentiis suis*. Täutu je to shvatio kao ime još jednog posjeda, ali će prije biti da je verzija iz 1216. nepotpuna inačica one iz 1218. gdje je riječ *santofola*

¹²⁵ Mező prihvaća Györffyjevu „nesigurnu“ ubikaciju crkve (MEZŐ 2003, 323, s. v. Mikla). Usp. GYÖRFFY 1987/2, 434, s. v. Mikla.

¹²⁶ Usp. CSÁNKI 1894/2, 250, s. v. Nyárád.

po svemu sudeći samo neobičan apelativ, oznaka neke sastavnice samostanskog posjeda u Koruški. Bartal je mislio da je to tek malo iskrivljena mađarska riječ *szántófold* sa značenjem „njiva, oranica“.¹²⁷

Na kraju popisa navode se još neimenovane „zemlje i drugi posjedi“ pokojnog svećenika Dimitrija i Nikifora, pa onda još i „prihod koji se pučki zove *franche-den*“. Potonje Györffy tumači kao skraćeni prijepis prvotnoga *franchi denarii* „slobodni denari“, što bi bio izraz sinoniman onome *liberi denarii* iz potvrdnice Bele III. stolnobiogradskim ivanovcima; ostaje nejasno, ipak, zašto bi taj u osnovi latinski izričaj bio opisan kao „pučki“ naziv.¹²⁸ Iza navoda o Dimitriju i Nikiforu, kao što je već napisano, ne stoje po Györffiju nikakvi posebni i nepoznati posjedi što su ih oni darovali samostanu, nego je posrijedi iskrivljena predaja podatka o njihovoj ulozi u kraljevskom darivanju sedam posljednjih posjeda iz popisa.

Kao što se iz gornjeg pregleda vidi, veći dio nabrojanih posjeda nije se uspjelo pouzdano identificirati i locirati. Kao posve pouzdane ili barem vrlo uvjerljive identifikacije mogu se računati samo ove: *Castellitium* = Kesztlöc kod Szekszárda, *Nadudor* = Nemesnadudvar, *Arparium* = Tiszaalpár, *Curt(a)* = Tiszakürt, *Sadmari* = Szatmár kod Kanjiže, *Titili* = Titel, *Corusca* = Koruška kod Banoštora. Prilično se uvjerljivim čine i *Sumigium* = Somogyvár i *Naradin* = Neradin, ali ne bez stanoovitih nedoumica. Svi ostali prijedlozi jedva su išta više od pukih nagađanja. U pet ili šest slučajeva (*Tepili*, *Chalassa*, *Minisi*, *Toson/Roson*, *Camalac(h)a*, donekle i *Moyssaca*), i Györffy je digao ruke od potrage za rješenjem. Osim samoga imena, važan oslonac pri identifikaciji bili su mjestimični spomeni rijeka Dunava i Tise, a očekivalo bi se da od pomoći budu i naslovnici crkava koji se navode uz čak 12 mjesta u popisu. Spominje se ukupno 14 crkava (jer se na dva posjeda navode po dvije crkve). Među njihovim naslovniciama izrazito prevladavaju Sveta Marija i sv. Nikola (oboje po pet crkava), a po jedna crkva bila je posvećena sv. Anastaziji, sv. Dimitriju, sv. Stjepanu i sv. Jurju. Začudo, ni u jednom jedinom slučaju ti podaci nisu mogli pomoći u identifikaciji dotičnih mjesta, jer ni kod jednoga nema i u nekom drugom izvoru zapisane potvrde o naslovniku crkve.

Pri identifikaciji Györffy je očito vodio računa o suvislosti zemljopisnog redoslijeda nabrojanih posjeda. Niz županija u kojima su se prema Györffyjevoj rekonstrukciji nalazili posjedi iz popisa izgledao bi ovako: Vukovo – Srijem – Vukovo – ? – Vukovo – Vukovo – Vukovo – Baranja – Baranja – ? – ? – Tolna – Fejér – Somogy – Somogy – Somogy(?) – Csongrád – Szolnok – Bodrog – Bač – Bač – ? // – Bodrog – Fejér – Fejér – ? – Baranja(?) – Srijem – Srijem. Proizlazi da su posjedi vrlo dosljedno grupirani prema županijama; ponavljanje istih županija u

¹²⁷ Mező prihvaća Györffyjevu identifikaciju (MEZŐ 2003, 434, s. v. Koruska). V. uz to: CSÁNKI 1894/2, 326; ENGEL, Valkóváregye, (rukopis), s. v. Koruska; BARTAL 1901, 590, s. v. sántófolá.

¹²⁸ Usp. GYÖRFFY 1959, 34-35.

zadnjoj četvrtini niza objašnjava se pretpostavljenom povijesnom dvodijelnošću popisa, odnosno cezurom ispred posljednjih sedam posjeda. Nema sumnje da je takva pravilnost djelomice rezultat istraživačke usmjerene potrage: polazeći od pouzdanije identificirana mjesta, Györffy je predmnijevao da su se i ona navedena ispred i/ili iza njega vjerojatno nalazila u istoj županiji.¹²⁹ Ipak, uza sve zamjerke teško bi se mogla predložiti bolje zasnovana i suvislija topografska identifikacija mjesta navedenih u popisu u Honorijevim bulama.

U bulama je, dakle, riječ (po svoj prilici) o 29 ugarskih lokaliteta raštrkanih po područjima najvjerojatnije deset županija (Srijem, Vukovo, Bač, Bodrog, Csongrád, Szolnok, Fejér, Tolna, Somogy i Baranja).¹³⁰ No, jesu li svi ti posjedi doista pripadali grčkom samostanu sv. Dimitrija na Savi, koji im se navodi na čelu, da bi onda kao takvi ušli i u darovnicu kojom je taj samostan bio predan Svetom Teodoziju Jeruzalemskom? Ako ih je mitrovački samostan zaista držao potkraj 12. stoljeća (vrijeme pretpostavljene darovnice Bele III. Svetom Teodoziju) i u ranom 13. stoljeću (vrijeme papinskih potvrđnica), očekivalo bi se da se barem kod nekih posjeda za to nađe potvrda i u drugim izvorima. No, kako smo već spomenuli, takva se potvrda našla samo za posjed *Sadmari* (Szatmár) na Tisi koji je kao posjed mitrovačkog opata zabilježen i 1237. godine. Moguće je, uz to, da i za *Arparium* (Alpár, tj. Tiszaalpár) postoji manje izravna potvrda, u obliku kroničareva podatka o „grčkom brodu“ na Tisi kod tog mjesta. I to je sve. Istodobno, ima više podataka iz drugih izvora koji ne samo da ne potkrepljuju tezu da su posrijedi imanja mitrovačkog samostana nego bi joj mogli i proturječiti. Zna se, naime, da je u Somogyváru od 1055. posjednik bila benediktinska tihanjaska opatija, a najkasnije od 1232. i ona panonhalmska; u Alpáru od 1075. opatija iz Hronskog Beňadika; u Makri kod Blatnog jezera od 1109. zborni kaptol iz Dömösa; u Or(v)osu u Baranjskoj županiji prije kraja 12. stoljeća svjetovni posjednici, a prije 1267.

¹²⁹ Tako je npr. identifikacija posjeda *Sumig(i)um* sa Somogyvárom uvjetovala da se i prethodni *Gerinet(um)* identificira kao Kaposgyarmat u Šomodskoj županiji kao i da se neposredno slijedeći *castrum de Macra* locira u istu županiju. Pa ipak, nije posve sigurna čak ni polazišna identifikacija: „zemlje i dubrave sa svojim prihodima i pripadnostima“ što se nalaze *apud Sumig(i)um*, ni po čemu ne upućuje nužno na prihod šomodvarske utvrde. Možda je taj *Sumigium* zapravo posjed Somogy u Vukovskoj županiji, koji se nalazio u (jugo)zapadnoj okolini Borova, pa je tako upravo to mogao biti onaj neimenovani posjed mitrovačkog opata koji se spominje 1193. i s kojim je Györffy pokušao povezati sela *de Ilicio / de magno Ilitio* iz ovog popisa (v. gore analizu popisa, br. 6). Pritom je osobito zanimljivo da se u dokumentu iz 1193. mitrovački opat navodi kao suvlasnik vode i livade zvane *Sum*, tj. Som, što je riječ koja se nalazi u korijenu imena Somogy (mađ. som ‘drijen’ > somogy ‘drijenom obraslo zemljište, drenik, drenje’).

¹³⁰ Usp. *Előzmények és magyar történet 1242-ig* 1984/2, 1047. Autor poglavlja, Gyula Kristó, sumarno tvrdi da je mitrovački samostan imao posjede u Srijemskoj i Vukovskoj županiji, zatim u jugoistočnom Zadunavlju u Baranjskoj i Šomodskoj, pa uz Dunav u Peštanskoj i Fejerskoj, a oko Tise u Čongradskoj, Čanadskoj i Bačkoj županiji. Takav sažetak zasniva se očito na drukčijoj interpretaciji topografije popisanih posjeda, jer u odnosu na Györffyjevu rekonstrukciju nedostaju županije Tolna, Szolnok i Bodrog, a suvišak su Peštanska i Čanadska.

i opatija iz Szekszárda; u Keszölcu prije 1240. zborni kaptol iz Titela, a možda i opatija iz Szentjobba (Biharska županija) već u drugoj polovici 12. stoljeća; napokon, u Neradinu od 1237. cistercijska opatija iz Petrovaradina, a prije toga vjerojatno svjetovni posjednik.¹³¹ Te činjenice, prema Györffyju, ipak ne isključuju da je mitrovački samostan bio posjednik na tim mjestima. Valja samo pretpostaviti da su i mitrovački samostan kao i navedeni drugi posjednici držali tek dijelove dotičnih posjeda, a u nekim je slučajevima moguće i dijakronijsko objašnjenje (ranije imanje grčkog samostana prelazi u ruke latinskih crkvenih ustanova).

Iz Györffyjeve opsežne analize može se zadržati više zaključaka koje, međutim, treba kvalificirati kao manje ili više uvjerljive hipoteze. Među uvjerljivije ide to da se bule pape Honorija III. jednim dijelom temelje na darovnici kralja Bele III, pisanoj vjerojatno grčkim jezikom. Darovnica je možda bila izdana u posljednjim godinama Beline vladavine kada su njezini primatelji, opat i redovnička zajednica Svetog Teodozija možda već bili izbjegli iz Svete Zemlje i nalazili se na Cipru. (Kada je, pak, papa potvrdio sv. Teodoziju njegove ugarske i sve ostale posjede, ta je ustanova vjerojatno bila preseljena na Balkan, u Ber.) Među posjedima koje je ugarski kralj darovao Svetom Teodoziju istaknuto mjesto zauzima „samostan sv. Dimitrija pokraj rijeke Save“. S njime je tijesno povezan „grčki samostan sv. Dimitrija“, koji je možda Svetom Teodoziju pripao već prije Beline darovnice. Uz taj se potonji u bulama nabraja još tridesetak ugarskih posjeda koji su se, koliko se može utvrditi, nalazili na tlu deset pretežno podunavskih i potiskih županija. Na tim se posjedima nalazilo i 14 poimence navedenih crkava. Moguće je da je svih tih 29 posjeda već prije darovnice Bele III. tvorilo cjelinu, objedinjenu time što ih je sve posjedovao samostan sv. Dimitrija. Ipak, u papinim potvrđnicama, odnosno u posredno sačuvanoj darovnici Bele III, ništa izričito ne govori da bi posrijedi bile *pertinentiae* samostana u Mitrovici, a ne darivanje neovisno o tom samostanu. Stoga se samo kao hipoteza može prihvatiti Györffyjeva tvrdnja da u Honorijevim bulama imamo „popis dobara“ mitrovačkog samostana. Ipak, Györffyjeva neobično pomna i temeljita raščlamba „ugarskog“ dijela sadržaja Honorijevih bula zasad je najbolji pokušaj da se razjasne nejasnoće toga izvora, a Györffyjevi zaključci o mitrovačkom samostanu tvore neizostavno polazište za sve njegove buduće povjesničare.

II. Spor s opatijom u Pannonhalmi

Sljedeće vijesti o mitrovačkom samostanu potječu iz 1228. i 1237. godine. Riječ je o dvjema ispravama kojima se rješava spor oko vlasništva nad nekim

¹³¹ Usp. GYÖRFFY 1959, 53. Benediktinsku opatiju Szentjobb kao mogućeg posjednika u Keszölcu na temelju listine kralja Stjepana III. (1162–1172) navodi i GYÖRFFY 1963/1, 668-9, s. v. Szentjobb.

zemljištima uz Tisu, na granici Bodroške i Čanadske županije, između mitrovačkog samostana i opatije sv. Martina u Pannonhalmi.

Prvu je ispravu izdao kralj Andrija II. (1205–1235), potvrđujući malo raniju presudu kaločkog nadbiskupa Ugrina (1219–1241), čiji je sadržaj u cijelosti transumiran.¹³² Pannonhalmску opatiju u sporu je predstavljao opat Urija ili Uroš, jedan od najistaknutijih srednjovjekovnih poglavara te opatije koji je i najdulje stajao na njezinu čelu (1207–1242), veliki graditelj, sudionik Četvrtog lateranskog sabora, pratilac kralja Andrije na njegovu pohodu u Svetu Zemlju 1217, ukratko – jedna od najvažnijih ugarskih crkvenih osoba tog stoljeća.¹³³ Na drugoj je strani stajao neimenovani *abbas sancti Demetrii de Sirmia*. On nije imao osobitih izgleda u sporu, utoliko prije što očito nije bio u pravu. Predmet spora bio je ribnjak zvan *Miroht/Miruht* pokraj mjesta *Knesa* (današnja Kanjiža na Tisi, istočno od Subotice).¹³⁴ Opat Urija je ustvrdio da su kmetovi mitrovačkog opata ondje nasilno ribarili, načinivši štetu od 16 maraka; a u potvrdu svoga prava na ribnjak predočio je kopiju privilegija Svetog Ladislava, ugarskog kralja (1077–1095). „Srijemski“ se, pak, opat skupa sa svojim podložnicima pozvao na privilegij „što ga imaju kod pečušskog biskupa i župana Kleta“ (*quod haberent apud episcopum Quinqueecclesiensem et comitem Cletum*). Budući da do zakazanog roka nisu predočili tu ispravu, ribnjak je uz odštetu od 16 maraka dosuđen opatiji sv. Martina. Tako je ovaj spor samo još jedan primjer nastojanja panonhalmškog opata Urije da obrani svoje posjede i potvrdi ih brojnim kraljevskim i crkvenim ispravama. Inače, dotični ribnjak kod Kanjiže zaista se navodi među posjedima pannohalmske opatije u popisu njezinih dobara koji je potkraj svog vladanja dao načiniti Ladislav I.¹³⁵

Ne znamo na kakav se to privilegij pozvao mitrovački opat i zašto ga nije uspio predočiti na sudu pred nadbiskupom Ugrinom. Okolnost da se prema njegovoj izjavi privilegij nalazio u pečušskog biskupa i župana Kleta upućuje na zaključak da su potonji tada bili patroni mitrovačkog samostana.¹³⁶ Tadašnji pečuški biskup bio je Bartol Gros od Branciona (biskupovao 1219–1251), a župan Klet bi, prema Györffyju, mogao biti istovjetan Keledu koji je 1234. izdao jednu listinu kao zagrebački župan i slavonski podban.¹³⁷ Povrh toga, taj bi Klet/Keled mogao biti

¹³² Izdanje v. u: WENZEL I, 248-249, br. 146; SMIČIKLAS III, 297-298, br. 264; *A pannohalmi Szent-Benedek-rend* 1902/I, 690, br. 103. Usp. SZENTPÉTERY 1923/I, 146-147, br. 455. gdje se smatra da je Ugrinova presuda iz 1228, a kraljeva potvrđnica iz 1229. godine.

¹³³ Kratke orise njegova životopisa v. u: *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 701-702, s. v. Uros; CSÓKA – SZOVÁK – TAKÁCS 1996, 10-11.

¹³⁴ Usp. GYÖRFFY 1963/1, 721-722.

¹³⁵ *Quartumdecimum predium est super Tisciam in introitu Cnesa in supradictum flumen, ad quod est lacus, qui nominatur Miruch, quem dedit rex Salomon* (GYÖRFFY 1992, 301).

¹³⁶ Usp. GYÖRFFY 1959, 48.

¹³⁷ SMIČIKLAS III, 425, br. 369.

potomak istoimenoga ali stoljeće starijega Klada/Keleda, bačkog župana, kojeg spominju bule Honorija III. i koji je prema Györffyju bio jedan od izvršitelja kraljevske darovnice mitrovačkom samostanu u ranom 12. stoljeću. Ako su te pretpostavke točne, slijedi da u presudi iz 1228. imamo vjerojatan dokaz da je veza između mitrovačkog samostana i samostana sv. Teodozija već tada bila prekinuta, ako je ikada stvarno i zaživjela. Naime, s obzirom na pravni položaj u kojem se prema Honorijevim bulama trebao naći mitrovački samostan, patronat nad njime morao bi pripadati lavri sv. Teodozija, a ne ugarskom biskupu i županu. Možda se s raskidom te spona između Svetog Dimitrija iz Mitrovice i Svetog Teodozija iz Bera može povezati i propast latinskoga Solunskog Kraljevstva koja se odigrala u međuvremenu, 1224. godine. Na drugoj strani, činjenica da se 1228. kao (vjerojatni) patron mitrovačkog samostana javlja pečuški biskup u suglasju je s podatkom o predaji patronata tome biskupu, što se nalazi u zadužbinskoj ispravi palatina Radona iz 1057. godine. Nije, međutim, sigurno da je dotično mjesto u Radonovoj ispravi vjerodostojno; moguće je da ga je, kako misli Györffy, u tu ispravu naknadno umetnuo upravo pečuški biskup Bartol kao pretendent na patronat nad mitrovačkim samostanom.¹³⁸

Isprava iz 1237, koju je izdao palatin Dionizije Tomaj, odnosi se na nastavak ranijeg spora.¹³⁹ Sporni predmet više nije samo ribnjak nego i okolna zemlja te trstik s druge strane Tise. Nasuprot opatu Uriji više ne stoji sam mitrovački opat, nego „puk iz sela Szatmárt opata Svetog Dimitrija Srijemskog“ (*populi ville Zotumart abbatis sancti Demetrii de Sirmia*), tj. seljaci s tamošnjeg posjeda mitrovačkog samostana. Nema sumnje da je ta *villa Zotumart* istovjetna onom *casale de Sadmari* koji se spominje u darovnici Bele III. (tj. u Honorijevim bulama). Taj je posjed ondje opisan kao „selo *Sadmari* s trstikom, ribnjacima, jezerom, zemljom i svojim pripadnostima na obje strane rijeke Tise“. Time je za nj dokazano da ga je Bela poklonio lavri sv. Teodozija ne kao samostalan, već o mitrovačkom samostanu ovisan posjed.¹⁴⁰ Selo Szatmár(t) danas više ne postoji, a nalazilo se južno od Kanjiže.¹⁴¹ U presudi palatin najprije izvješćuje da je propao raniji pokušaj kraljevih povjerenika da se stranke izmire jer se podložnici mitrovačkog samostana nisu odazvali na njihovo ročište. Pošto je sam saslušao obje strane, primio pisane izjave susjednih zemljoposjednika te vidio privilegij kralja Ladislava izdan opatiji sv. Martina, palatin je također presudio u korist te opatije. Zanimljivo je da je u toj prigodi i stranka mitrovačkog samostana predočila nekakav privilegij, ali je palatin našao da on ni na koji način ne opovrgava pravo panonhalmskog opata

¹³⁸ GYÖRFFY 1959, 67.

¹³⁹ WENZEL II, 71-72, br. 37; *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend* 1902/I, 756-7, br. 171.

¹⁴⁰ GYÖRFFY 1959, 33, 47.

¹⁴¹ GYÖRFFY 1963/1, 727-728.

na prijeporni ribnjak i zemlju. Palatinovu je presudu 4. prosinca 1237. potvrdio kralj Bela IV.¹⁴²

Mitrovački se samostan uzgredno pojavljuje i 1247. u jednoj ispravi bačkog kaptola.¹⁴³ Riječ je o potvrdi prodaje neke neimenovane zemlje u Vukovskoj županiji koju je kupio Ivan, glavni rizničar kaločkog nadbiskupa. Mitrovački „kustos“ i samostan (*custos et conventus monasterii sancti Demetrii*) dali su, kao susjedi navedene zemlje, privolu trgovini preko svojih službenika (*officiales*) koji su se zvali Tenkeu i Toma, brat Fukin. Isto je učinio i drugi susjed, neki Emsa, „knez“ puka iz sela Jelen (*Emsa quenesius populi de villa Yelun*). Za taj Jelen, koji se u 15. stoljeću spominje kao Jelenfalva, znamo da se nalazio na Savi, na istočnom rubu Vukovske županije nedaleko od Mitrovice, vjerojatno u okolici današnjeg Lačarka.¹⁴⁴ Prema tome, prodana se zemlja i nalazila u tom kraju, vjerojatno u neposrednom susjedstvu samog samostana i njegova osnovnog posjeda, a ne nekog od njegovih udaljenijih posjeda, kao što bi se inače moglo pomišljati. Otud se može zaključiti da se zemljište na kojem je stajao samostan nalazilo uza samu granicu Vukovske županije, kojoj je već pripadao samostanu susjedni posjed, o čijoj prodaji svjedoči ovaj izvor.

12. Između srijemskog biskupa, pečuškog biskupa i kaločkog nadbiskupa

Zadužbinska listina palatina Radona iz 1057. preinačena je, prema Györffyju, svakako u doba pečuškog biskupa Bartola, to jest između 1219. i 1251. godine. Po tome bi i ona spadala među izvore za povijest mitrovačkog samostana u prvoj polovici 13. stoljeća. Tom krivotvorinom pečuški je biskup htio pokazati da patronsko pravo nad mitrovačkim samostanom pripada njemu i da je osnova tog prava bila postavljena još u 11. stoljeću. Stoga se u Radonovoj ispravi onako i naglašava da taj samostan stoji na tlu Pečuške biskupije i da Radon sva svoja patronska prava prenosi na tadašnjeg biskupa Maura i njegove nasljednike na biskupskoj stolici te još i to da Radon određuje da biskup otada drži sva imanja toga samostana „kolikogod ih ovaj posjeduje posvuda po kraljevini mojih preslavnih gospodara (tj. kralja i hercega)“. S istim ciljem, da se domogne patronata nad mitrovačkim samostanom i njegovim imanjima, pečuški je biskup, prema Györffyju, preinačio ili krivotvorio još dvije stare listine svoje biskupije. U samu utemeljiteljsku povelju biskupije, koju je 1009. izdao kralj Stjepan I, u opis međa je, ondje gdje se

¹⁴² Tekst kraljeve potvrđnice v. u: WENZEL II, 57, br. 26; *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend* 1902/I, 757-758, br. 172. Usp. SZENTPÉTERY 1923/I, 193, br. 629. Nije se sačuvao kraljev pisani nalog povjerenicima izdan prije palatinove presude (usp. SZENTPÉTERY 1923/I, 193-194, br. 633).

¹⁴³ WENZEL VII, 241, br. 168; SMIČIKLAS IV, 333-334, br. 297.

¹⁴⁴ CSÁNKI 1894/2, 321; ENGEL, Valkóvármegye, (rukopis), s. v. Jelenfalva.

spominje međa što teče od Dunava do Save, dodao riječi *ut dicitur Kwarok* „koja se zove Kőárok“. Istu je pojedinost o „vodovodu koji se naziva Kőárok“ (*aque-ductus, qui Kwarok dicitur*) ponovio i u gotovo potpunoj krivotvorini datiranoj u 1093. u kojoj kralj Ladislav I. u graničnom sporu između pečuškog biskupa i kaločkog nadbiskupa presuđuje u korist prvoga.¹⁴⁵

Kőárok, što na mađarskom znači „kameni jarak/žlijeb“, odgovara tada još uvelike očuvanim ostacima rimskog akvedukta koji se sa sjevera, od Fruške gore i izvora Vranjaša u okolici kasnijeg Mandelosa, spuštao prema središtu Sirmija, odnosno Mitrovice. Stvarna dijecezanska granica, koja se prema Györffyju utvrdila u kasnom 11. stoljeću, u Srijemskoj je Posavini ležala na Mandeloškom potoku koji u Savu utječe nekoliko kilometara zapadno od Mitrovice. Kako bi svojoj biskupiji pripojio zemljište na kojem je stajao samostan sv. Dimitrija, pečuški je biskup pokušao pomoću spomenutih krivotvorina tamošnju granicu pomaknuti prema istoku do rimskog akvedukta. Györffy je tu falsifikatorsku akciju pečuškog biskupa isprva datirao oko 1228, povezujući je s podatkom u tadašnjoj ispravi o sporu mitrovačkog i panonhalmskog opata, ali je kasnije kao bolji oslonac uzeo pismo pape Inocenta IV. iz 1247. u kojem se izričito govori o graničnom prijeporu između Pečuha i Kaloče.¹⁴⁶

Osim u hipotetičkim pretenzijama pečuškog biskupa, samostan sv. Dimitrija pojavljuje se u isto vrijeme i u kombinacijama poglavara katoličke Srijemske biskupije, osnovane 1229. godine. Taj je biskup (ime mu ne znamo), skupa sa svojim kaptolom s kojim je stolovao u Banoštoru na Dunavu, obavijestio Svetu Stolicu da su Tatari posve opustošili „one krajeve“ te se on i kaptol u slučaju nužde nemaju kamo skloniti; budući da kaločki nadbiskup „u njihovoj dijecezi“ ima, pak, benediktinske samostane sv. Grgura i sv. Dimitrija koji su „pogodni da se u njima podignu utvrde“ (*sancti Gregorii et sancti Demetrii monasteria ordinis sancti Benedicti, ad castra in eis construenda idonea*), srijemski biskup moli da mu se dopusti prenijeti biskupsko sjedište u jedan od tih samostana. Na tu molbu odgovara papa Inocent IV. upućujući iz Lyona 18. rujna 1247. pismo tadašnjem kaločkom nadbiskupu (Benediktu) te erdeljskom i čanadskom biskupu. Od njih papa traži da pomno ispitaju je li prijedlog srijemskog biskupa svrsishodan (*an hoc expediat*) i neka mu otpišu što su utvrdili.¹⁴⁷

Iz mlađih je izvora poznato da sjedište Srijemske biskupije nije preneseno u jedan od dvaju samostana spomenutih 1247. godine. Umjesto toga, srijemski je biskup zadržao staro sjedište u Banoštoru, a uz to si je sagradio novu crkvu i kaptol

¹⁴⁵ GYÖRFFY 1992, 54-58, br. 9/I, 288-290, br. 98.

¹⁴⁶ GYÖRFFY 1959, 64-71; novije korekcije v. u: GYÖRFFY 1992, 56-57, 160-161. O rimskom akveduktu od padina Fruške gore kod Mandelosa do Sirmija-Mitrovice v. MILOŠEVIĆ 2001, 70-73.

¹⁴⁷ FEJÉR IV-1, 475-476; WENZEL II, 199, br. 125; THEINER 1859/I, 205, br. 383; SMIČIKLAS IV, 326, br. 288. Usp. POTTHAST 1875/II, 1069, br. 12691.

sv. Ireneja na desnoj, Mitrovici suprotnoj obali Save, ondje gdje je dotada stajala biskupska crkva grčkog obreda.¹⁴⁸ Prijedlog iznesen 1247. propao je vjerojatno stoga jer mu se usprotivio kaločki nadbiskup, ne želeći prepustiti spomenute samostane svomu srijemskom sufraganu. Pritom je pozornosti vrijedna papina tvrdnja upućena nadbiskupu Benediktu da, prema obavijesti koju je pružio poglavar Srijemske biskupije, „ti, brate nadbiskupe, imaš u njihovoj (tj. srijemskoj) dijecezi samostane sv. Grgura i sv. Dimitrija, reda sv. Benedikta“. Čini se da je nadbiskupu Benediktu, koji je u Kalocsi stolovao 1243–1254, pripadala duhovna vlast nad tim samostanima jer su se oni nakon 1229. našli na tlu zasebne Srijemske biskupije. Možda se radilo i o izravnijoj patronskoj vlasti kaločkih nadbiskupa ili čak o osobnom patronatu nadbiskupa Benedikta. U svakom slučaju, to je važna pojedinost jer po svoj prilici pokazuje da su se pretenzije pečuškog biskupa na mitrovački samostan izjalovile.¹⁴⁹

Dopis Inocenta IV. iz 1247. jedini je izvor koji samostan sv. Dimitrija u Mitrovici označuje kao benediktinski. Stoga je to glavni oslonac povjesničarima koji misle da je u Mitrovici, osim grčkoga, od starine postojao i latinski, benediktinski samostan. Tomu bi u prilog govorilo i dvostruko spominjanje samostana sv. Dimitrija u registru pape Inocenta III. i u bulama Honorija III. Tako su na to gledali Fuxhoffer i Czinár, Balics, Pavić, Gašić, Ostojić i još poneki autori.¹⁵⁰ Pa ipak, teza o usporednu postojanju grčkog i latinskog samostana u Mitrovici nailazi na bitne teškoće. Ponajprije, vrlo je neobičan slučaj da u istome naselju dva samostana, s tim da oba barem prije dolaska franjevacu imaju istog sveca za titulara. Ako bi posrijedi bila privrženost lokalnim svecima, barem ih u Srijemu ima na biranje. Uzmemo li ipak da su istodobno postojala ta dva homonimna samostana, trebalo bi pomišljati da su benediktinci, koji bi se tu svakako nastanili poslije bazilijanaca, izborom titulara simbolički a s vremenom i stvarno istisnu iz Srijema onaj drugi samostan. Slična je poteškoća što, prema dostupnim izvorima, latinizacija bazilijanskog samostana 1344. nije bila provedena uz pomoć mjesnih benediktinaca, nego onih iz dalekog Hronskog Beñadika. Iako bi se tu moglo raditi i o promišljenom upravnom postupanju Svete Stolice, ta bi pojedinost ponajprije trebala značiti da benediktinaca u Mitrovici nije ni bilo. Napokon, slabo je zasnovana i pretpostavka da se u Honorijevim bulama, osim o izričito imenovanom „grčkom“ samostanu, govori i o benediktinskom samostanu istog naslovnika. Tomu se protiviti sama činjenica da se oba samostana sv. Dimitrija navode među „posjedima“ i „dobra“ samostana sv. Teodozija, a za ovaj se u bulama dvaput izričito kaže

¹⁴⁸ GYÖRFFY 1959, 73; ĆIRKOVIĆ 1969, 60; GAŠIĆ 1944, 90. misli da je srijemski kaptol poslije 1247. zaista neko vrijeme bio smješten u jednome od spomenutih dvaju benediktinskih samostana i da se potom vratio u Banoštor, ali za to nema nikakvih argumenata.

¹⁴⁹ Usp. GYÖRFFY 1959, 72.

¹⁵⁰ FUXHOFFER – CZINÁR 1869/II, 205-207; BALICS 1890/2-2, 217-218; PAVIĆ 1903, 36; GAŠIĆ 1944, 144; OSTOJIC 1965/3, 30-33.

da živi prema pravilu sv. Bazilija. Ne može se zamisliti da bi papa na takav način podvrgnuo latinski benediktinski samostan samostanu istočnog obreda.¹⁵¹ Ako je tomu tako u bulama iz 1216. i 1218, onda valja zaključiti da ni u registru iz 1215. dva (ili čak tri) samostana sv. Dimitrija nije moglo razlikovati pripadanje crkvenom redu. I ovdje i ondje radi se jedino o bazilijancima. Iako se u oba izvora samo jedan samostan sv. Dimitrija označava kao „grčki“ (*Grecorum*), to ne otkriva razliku u obredu, nego etničku pripadnost njegovih redovnika: činjenicu da je taj samostan u Ugarskoj bio izniman po tome što su u njemu živjeli stranci, Grci.¹⁵²

No, time se još ne rješava gore istaknut problem neobičnosti usporednog postojanja dvaju samostana istog patrocinija u Mitrovici. Bila ta dva samostana bazilijanski i benediktinski ili pak oba bazilijanska, njihova istoimenost gotovo podjednako začuđuje. Ta bi se neobičnost uklonila kada bi se moglo prihvatiti mišljenje nekih povjesničara da se jedan od dvaju samostana nalazio negdje uz Savu zapadnije od Mitrovice. Najkonkretniji je među takvim prijedlozima jest onaj što ga je iznio stari povjesničar Baltazar Adam Krčelić koji je, na temelju podataka iz još starijih zemljovida, samostan sv. Dimitrija smjestio na Savu „ispod današnjeg Jasenovca“ (*infra hodiernum Jeszenovecz*).¹⁵³ Ustvari, mjesto koje je Krčelić imao na umu i koje stari zemljovidi stavljaju u okolicu Jasenovca zapravo je Szencseszentdemeter ili Svetački Sveti Dimitrije, župa u Svetačkom arhiđakonu Zagrebačke biskupije koja se nalazila u okolici današnje Novske.¹⁵⁴ Nema nikakve naznake da bi samostan sv. Dimitrija stajao ondje, kao ni bilo gdje drugdje u Posavini zapadno od Mitrovice. Svi topografski određeniji izvori upućuju na to da se samostan (ili dva samostana) sv. Dimitrija nalazio u Srijemu i u Mitrovici. Tako se za dvostrukost zabilježenu u papinskim izvorima iz 1215. i 1216/1218. mora ponuditi neko drugo objašnjenje umjesto zemljopisnoga.

Ključ objašnjenja vjerojatno se nalazi u kasnijem izvoru, iz 1344, koji kaže da u samostanu sv. Dimitrija odijeljeno žive Grci, Ugri i Slaveni. Taj nas podatak upućuje na mogućnost da je mitrovački samostan u ranom 13. stoljeću bio dvodijelan. Takav složeni samostan mogao je nastati diobom ranijega običnog, a njegove su dvije sastavnice tada možda bile već i na korak od osamostaljenja. Zato se u papinskim izvorima bilježe kao dvije posebne ustanove, iako im je zajednički okvir i postanak još vidljiv u posveti istome svecu.¹⁵⁵

¹⁵¹ Taj argument ističe i Papp za kojeg je dvostruki spomen pravila sv. Bazilija te pozivanje na grčki običaj u vezi s desetinom dokaz da su „svi samostani nabrojani u dokumentima (tj. bulama Honorija III) bili grčkog obreda“ (PAPP 1949, 45-46).

¹⁵² PAPP 1949, 46-47, 56.

¹⁵³ KERCESELICH 1769, 105.

¹⁵⁴ CSÁNKI 1893, 37, 78; BUTURAC 1984, 54, br. 92; MEZŐ 2003, 66, s. v. Szencseszentdemeter.

¹⁵⁵ I Györffy misli da je u papinskim dokumentima iz 1215–1218. riječ o dijelovima uvijek jednoga te istoga mitrovačkog samostana, jer je „poznato da u njemu nisu živjeli samo Grci, nego i od njih odijeljeni slavenski i ugarski monasi“ (GYÖRFFY 1959, 42).

Iz upravo iznesenoga slijedi kako je vrlo malo vjerojatno da bi jedan od dvaju samostana sv. Dimitrija u Mitrovici bio benediktinski. Naprotiv, moralo se raditi o dva bazilijanska samostana ili, točnije, o dvije sastavnice jednog te istog bazilijanskog samostana sv. Dimitrija, međusobno različite samo utoliko što su u jednoj živjeli „grčki“ (a ne domaći ugarski) redovnici. Ako je tomu tako, zašto se u pismu pape Inocenta IV. srijemski samostan sv. Dimitrija opisuje kao *ordinis sancti Benedicti*? Najjednostavnije i posve moguće objašnjenje glasi: pogreška papinske kancelarije do koje je moglo doći utoliko lakše što je drugi samostan spomenut u istom sklopu jer je onaj sv. Grgura u Grgurevcima zaista bio benediktinski.¹⁵⁶ Ako pak nije riječ o pukoj zabuni, možda u tome šturoom navodu imamo trag onodobnog pokušaja ili barem namjere da se mitrovački samostan latinizira, slično kao što je otprilike u isto vrijeme bilo učinjeno s biskupskom crkvom sv. Ireneja na južnoj strani Save.

13. Pod patronatom mačvanskih hercega?

Vidjeli smo da se 1247. kao susjedi kod kupoprodaje zemlje spominju „kustos“ i redovnička zajednica sv. Dimitrija. Naslov *custos* (‘čuvar’) poznat je među redovničkim službama u zapadnim samostanima; nosio ga je redovnik zadužen za čuvanje samostanske crkve i njezinih vrijednosti, osobito svetih moćiju.¹⁵⁷ No, malo je vjerojatno da bi upravo takav kustos nastupio u funkciji poglavara samostana, kao što je ovdje slučaj. Prije će ovdje biti da je „kustos“ samo neobičan latinski naslov za poglavara samostana. Kako god protumačili značenje toga naslova, jasno je da je oko polovice 13. stoljeća mitrovački samostan stajao na raspolaganju ugarskim katoličkim crkvenim poglavarima. Györffy misli da je grčki samostan u Mitrovici poslije tatarske provale došao pod upravu Rimske crkve jer se njegova matica, lavra sv. Teodozija, „opet vratila Grčkoj crkvi“.¹⁵⁸ Ustvari, može se predmnijevati da je lavra sv. Teodozija izgubila svoje ugarske posjede (uključujući i samostan u Mitrovici) jer se ponovo našla na bizantskom području. To se pak moglo dogoditi samo ako se nalazila u Beru u Makedoniji, a ne u Svetoj Zemlji. Ne znamo ipak je li poslije 1224. prekinuta baš svaka veza između mitrovačkog samostana i Svetog Teodozija. Tadašnji proces latinizacije mitrovačkog samostana ipak je prekinut, zahvaljujući samom ugarskom vladaru, Beli IV. (1235–1270). Slučajno ili ne, kraljeva se intervencija dogodila upravo u vrijeme pada Latinskog Carstva i obnove bizantske vlasti u Carigradu (1261), ili malo poslije toga.

¹⁵⁶ Tako misli HERVAY 2001, 512. Slično i SÖRÖS 1912, 358.

¹⁵⁷ GOETZ 1993, 91.

¹⁵⁸ GYÖRFFY 1959, 73.

Naime, tri godine poslije konačnog nestanka Latinskog Carstva, papa Urban IV. je 15. srpnja 1264. bulom potvrdio udovici Ani, kćeri Bele IV, „zemlje i posjede koji se zovu Belin i Sveti Dimitrije“ (*terras et possessiones, que Belin et de Sancto Demetrio nuncupantur*), koje je njoj i njezinu pokojnom mužu nešto ranije poklonio njezin otac.¹⁵⁹ Anin muž, černigovski knez Rostislav Mihailovič, poslije neuspjela pokušaja da uz potporu ugarskog kralja zavlada Galicijom, nastanio se u Ugarskoj te se 1247. spominje kao slavonski ban, a 1254. postao je prvim upraviteljem (odnosno hercegom) Mačve u južnom susjedstvu Srijema. Uz ugarsku je pomoć Rostislav pokušao prisvojiti i naslov bugarskog cara. Umro je 1262, što znači da se Belino darivanje koje potvrđuje papa Urban IV. dogodilo najkasnije u toj godini. Poslije Rostislavove smrti, naslov mačvanske herceginje nosila je njegova udovica Ana (u papinu pismu naslovljena je kao „vojvotkinja Galicije, gospodarica Bosne i Mačve“), a zatim nakratko njihovi sinovi Mihovil i Bela.¹⁶⁰

Istog dana kao i navedenu potvrđnicu, ured pape Urbana IV. odaslao je pismo provincijalu ugarskih dominikanaca u kojem se od njega traži da spriječi svako ometanje vojvotkinje Ane i njezinih sinova u mirnom posjedu nedavno stečenih i upravo potvrđenih imanja Belin i Sveti Dimitrije.¹⁶¹

Od dvaju darovanih posjeda, Belin je vjerojatno iščezlo naselje u Fruškoj gori, prema kojem se zvao sjeverozapadni arhiđakonat srednjovjekovne Srijemske biskupije.¹⁶² *Sanctus Demetrius* odgovara današnjoj Mitrovici. To je prvi poznati zapis imena Sveti Dimitrije ne samo kao naslovnika samostanske crkve nego upravo kao imena posjeda i naselja. Po tome je taj zapis i najstarija potvrda o prelasku imena sa samostana na naselje uza nj. Györffy misli da je u darovani posjed bio uključen i grčki samostan tako da je „samostan sv. Dimitrija, koji je ležao na rubu pravoslavnog svijeta, ponovno došao pod grčku upravu“, jer se Rostislav i njegovi potomci „kao pravoslavni vjernici nisu mogli protiviti grčkom i slavenskom obredu“.¹⁶³ Iako se u potvrđnici samostan izričito ne spominje, vjerojatno je i on bio obuhvaćen kraljevim darom. Također, iako ni za to nema nikakvih potvrda, može se pretpostaviti da je samostan poslije toga ostao pod patronatom mačvanskih banova.¹⁶⁴

¹⁵⁹ THEINER 1859/I, 273, br. 500; WENZEL III, 99, br. 68. Usp. POTTHAST 1875/II, 1536, br. 18975. Nije se sačuvala darovnica Bele IV. koju spominje ta papina potvrđnica (usp. SZENT-PÉTERY 1923/I, 431, br. 1406).

¹⁶⁰ O knezu, banu i hercegu Rostislavu v. WERTNER 1909, 400-402; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 581; HARDI 2003, 15-32. Uz to: *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 47, s. v. Anna 2; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 93, s. v. Béla 5; *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 421, s. v. Macsó.

¹⁶¹ THEINER 1859/I, 273-274, br. 501. Usp. POTTHAST 1875/II, 1536, br. 18977.

¹⁶² CSÁNKI 1894/2, 241; PAVIČIĆ 1942, 125.

¹⁶³ GYÖRFFY 1959, 73.

¹⁶⁴ ĆIRKOVIĆ 1969, 61.

Tako smo iscrpili sve što se na temelju pisanih izvora zna ili nagađa o bazilijanskom samostanu u Mitrovici u 13. stoljeću. Pisanim izvorima treba pridodati zlatni pečatni prsten, nađen u Mitrovici i datiran u 12. ili 13. stoljeće, koji se potkraj 19. stoljeća čuvao u beogradskom muzeju (današnji Narodni muzej). Prema opisu koji je ostavio Jireček, pečatnjak je prikazivao pročelje crkve s dva tornja i križ, a na obodu mu je bilo ispisano: † *S(igillum) Sofronie ab(b)a(tis) de S(ancto) Demit(rio)*.¹⁶⁵

Otud smo prvi put dobili ime jednoga srednjovjekovnog mitrovačkog opata. Ime Sofronije je grčko, ali su jezik i terminologija natpisa latinski. Ako se doista radi o opatskom prstenu iz mitrovačkoga bazilijanskog samostana, treba zaključiti da je ovaj usvojio latinski kao jezik službenih dokumenata u Ugarskom Kraljevstvu.

14. Gradska općina i crkve u njoj

U drugoj polovici 13. stoljeća naselje uz samostan počelo je gospodarski jačati. Zahvaljujući povlasticama posljednjih Arpadovića, koje su poslije potvrđivali i Anžuvinci, u Mitrovici je ustrojena samoupravna gradska općina (*civitas*) te je grad postao važno trgovačko mjesto. Od sredine 14. stoljeća u latinskim izvorima počinje se bilježiti i njegovo pučko, mađarsko ime, Száva-szentdemeter „Savski Sveti Dimitrije“, a malo kasnije u neugarskim izvorima (dubrovačkim, srpskim, njemačkim) pojavljuju se i slavenska imena, Dimitrovci i D(i)mitrovica. Osim samostana sv. Dimitrija, u Mitrovici je tada postojala i župna crkva. Njezin župnik Dimitrije je prigodom prikupljanja izvanredne papinske desetine (1332–1337) platio dvije marke od 60 groša. Njegova je uplata zabilježena u sklopu Srijemskog arhidakonata Kaločke nadbiskupije. Župna je crkva vjerojatno bila posvećena Svetoj Mariji, a osim nje u gradu je postojala, izgleda, i crkva sv. Nikole. Potonji podaci sačuvali su se u oporuci jednog Dubrovčanina iz 1340. koji je odredio da ga se sahrani u mitrovačkoj crkvi Svete Marije (*ad sanctam Mariam de la uilla de sancto Demetrio*).¹⁶⁶

Čini se da je potonja mitrovačka crkva locirana u najnovijim arheološkim istraživanjima (2003, djelomice već 1981), kada su u središtu grada, uz rub gradskog

¹⁶⁵ JIREČEK 1897, 97; JIREČEK 1959, 527. Jireček je ustvari dobio otisak opisanog pečatnjaka od Josipa Brunšmida. Zahvaljujem na ovom mjestu dr. Aleksandri Nitić, voditeljici Odeljenja za srednji vek u Narodnom muzeju u Beogradu, koja mi je na upit preliminarno odgovorila da se prsten opata Sofronija, što ga je opisao Jireček, „ne nalazi u srednjovekovnim zbirkama Narodnog muzeja u Beogradu“. Konačan odgovor na to pitanje dobit će se nakon pregleda muzejskih zbirki nakita.

¹⁶⁶ Bilješku o mitrovačkom župniku u računima papinske desetine v. u: *Rationes collectorum* 1887, 176. Za sve ostalo v. WENZEL 1866, 329-332; CSÁNKI 1894/2, 238; ČIRKOVIĆ 1969, 62-67. Zanimljivo je da se potonja dva mitrovačka crkvena patrocinija, Sveta Marija i sv. Nikola, podudaraju s dva najučestalija patrocinija među crkvama koje su prema papinskim bulama iz 1216–1218. pripadale sv. Teodoziju Jeruzalemskom, odnosno samostanu u Mitrovici.

parka i Ulice Vuka Karadžića, otkriveni ostaci pravilno orijentirane gotičke crkve približnih dimenzija 45×11 metara. Ispod svetišta crkve nalazila se podzemna prostorija, vjerojatno kriptu, oslikana prizorima iz Novog zavjeta; jedan prikazuje Kristov susret s Marijom Magdalenom i uključuje gotički latinski natpis s imenom potonje svetice. Osim toga, u blizini apside pronađen je fragment kamene ploče, vjerojatno nadgrobne, s dijelovima urezanog natpisa uz dva nasuprotna ruba i s uklesanim heraldičkim likom u sredini. Natpis na jednom rubu uključuje riječ *banus*, a heraldički lik je ptičje krilo s nogom i čaporkom. Samo nekoliko metara sjeverno od svetišta crkve i usporedo s njime stajala je puno manja kapela, očito mlađa od velike crkve jer se djelomice oslanjala na masivni zid kojim je bio ograđen prostor uz apsidu crkve. U cijeli taj srednjovjekovni kompleks bili su djelomice uklopljeni ostaci starijih zidova velike rimske građevine na istom mjestu, vjerojatno žitnice. Položaj gotičke crkve je smješten oko 300 metara južno od crkve sv. Dimitrija iz 5. stoljeća.¹⁶⁷

Istraživač novootkrivenog lokaliteta M. Jeremić smatra da je posrijedi „katedralna crkva Svete Marije“, čiji je točan patrocinijski možda bila sv. Marija Magdalena, čemu bi u prilog govorila spomenuta freska s natpisom u kripti. No, o katedralnoj crkvi u srednjovjekovnoj Mitrovici ne može biti govora jer se crkva srijemskog biskupa, posvećena sv. Ireneju, nalazila na suprotnoj strani Save. Dakle, radi se najvjerojatnije o župnoj crkvi istovjetnoj crkvi Svete Marije koja se spominje 1340. godine. Sačuvana freska i prateći natpis ne moraju nužno biti u vezi s patrocinijskom crkve. Još je hipotetičniji zaključak o neposredno bliskoj kapeli sv. Nikole. Treba naglasiti da se tu radi samo o povezivanju dosad utvrđenih arheoloških objekata s jedinim zasad raspoloživim podacima o naslovnicima mitrovačkih crkava (ne računajući samostan i crkvu sv. Dimitrija). U Mitrovici je svakako bilo i drugih crkvenih ustanova (npr. franjevački samostan) pa ništa ne jamči da se sadašnja arheološka i povijesna znanja upravo odnose na jedno te isto. Što se tiče ulomka nadgrobne ploče, njezin natpis i urezani grb dosta pouzdano upućuju, s jedne strane, na to da je posrijedi jedan od mačvanskih banova kojima je Mitrovica bila glavno službeno i sudbeno sjedište; s druge pak strane, radi se o članu obitelji potekle iz roda Osl (Osli), kojima je zajednički grb bilo crno orlovo krilo što stoji na čaporku u zlatnom polju. Među tim su obiteljima velikaški rang dosegli Kanizsayi (Kanizsaji) i Ostffyji, a od potonjih su dvojica doista i bili mačvanski banovi (Nikola Ostffy 1335–1339. i Dominik Ostffy 1340–1353). Stoga i jest najizglednije da je pronađena ploča stajala nad grobom jednoga od njih.¹⁶⁸

¹⁶⁷ O svemu tome v. JEREMIĆ 2006, 139, sl. 3, i 148-153.

¹⁶⁸ Jeremić usvaja sugestiju izrečenu na simpoziju u Motovunu da je posrijedi bio jedan od hrvatskih banova iz obitelji Kanizsay (JEREMIĆ 2006, 152-153, sa sl. 28-29), što je mnogo manje vjerojatno od gore iznesene pretpostavke. Osnovno o rodu Osl, njegovoj heraldici te istaknutim članovima obitelji Ostffy i Kanizsay, v. u: *Korai magyar történeti lexikon* 1994, 514, s. v. Osl nem; CSOMA 1903–1904, 133-138; ENGEL 1996/I, 27-28, 1996/II, 122-123, s. v. Kanizsai, i 179-180, s. v. Osli nem i Ostffy.

15. Predaja benediktincima i gašenje samostana

Tek 1339. nailazimo na još jedan uzgredan spomen mitrovačkog samostana. Kralj Karlo Robert (1301–1342) je 26. listopada 1339. naložio banoštorskom kaptolu Srijemske biskupije da izvrši reambulaciju deset posjeda u Srijemskoj županiji koje je zbog nevjere i pokušaja ubojstva oduzeo pokojnom Ivanu Srijemcu, svomu nekadašnjem dvorskom notar, te ih predao žrtvi toga zlodjela, čerevićkom kaštelanu Petou i njegovu bratu Tomi, sinovima Petra „Velikog“ od roda Csór. Već 6. studenoga odgovara banoštorski kaptol, potanko opisujući međe dodijeljenih zemalja.¹⁶⁹ One su ležale u srijemskoj Posavini jugoistočno od Mitrovice, oko današnjeg Jarka i Buđanovaca. U opisu zemlje zvane Pišvinci (*Pysuinch*) navodi se u dva navrata da ona graniči sa „zemljom grčkog opata“ (*cum quadam terra abbatis Greci [...] ad tertiam [metam] terre eiusdem Greci abbatis*).¹⁷⁰ Točan položaj zemlje Pišvinci i opatove zasad nije poznat.¹⁷¹ Ime *Pysuinch* donekle podsjeća na *casale Dussunc* iz popisa imanjâ u bulama Honorija III, ali za potonji nema naznaka da bi se nalazio u Srijemu (Györffy ga je smjestio u županiju Fejér). S druge strane, od triju posjeda iz tog popisa koji su se vjerojatno nalazili u Srijemu, jedino bi *Tusedi/Tövissed* s crkvom sv. Nikole mogao biti istovjetan samostanskom posjedu iz 1339, doduše samo zato što se o položaju *Tövisseda* ne zna ništa pobliže.

U to je vrijeme samostan u Mitrovici bio jedini preostali „grčki“ samostan u Ugarskoj jer su se posljednji bazilijanski samostani u unutrašnjosti zemlje latinizirani tijekom 13. stoljeća. No, i mitrovački je spomenute godine, kad je ostavljen zapis o nekom njegovu posjedu, već bio zašao u konačnu krizu. O tome saznajemo iz bule pape Klementa VI. upućene 18. ožujka 1344. iz Villeneuvea kod Avignona njitranskom biskupu Vidu Vasváryju, „duhovnom i vremenitom upravitelju grčkoga samostana sv. Dimitrija u kaločkoj dijecezi“ (*administratori in spiritualibus et temporalibus monasterii Grecorum sancti Demetrii Colocensis diocesis*).¹⁷² U njoj se opisuje teško stanje u samostanu sv. Dimitrija koji se nalazi „na granici

¹⁶⁹ I kraljev nalog i kaptolsko izvješće sačuvali su se u sklopu kraljeve potvrde od 20. prosinca 1339. Tekst je *in continuo* objavio FEJÉR VIII-4, 380-388, br. 189; razloženo na sastavne dijelove i s korekcijama u čitanju toponima također i SMIČIKLAS X, 498-499, br. 350; 500-502, br. 352; 511-513, br. 361. Usp. PITI 1999/23, 301, br. 653, i 315-316, br. 690. O Petou, kaštelanu u Čereviću i njegovu rodu v. ENGEL 1996/I, 294, s. v. Cserög. i 1996/II, 87, s. v. Gönyüi.

¹⁷⁰ FEJÉR VIII-4, 386; SMIČIKLAS X, 502. Izričit spomen „grčkog opata“ ne znači nužno da je mitrovački samostan tada zaista imao opata. Papinska bula iz 1344, o kojoj govorimo malo niže, navodi da je posljednji mitrovački opat umro desetak godina ranije, dakle oko 1334. godine. Stoga, izraz u kaptolskoj listini iz 1339. ne treba shvatiti doslovno, jer se pod „opatom“ zapravo metonimijski mislilo na redovničku ustanovu kao cjelinu.

¹⁷¹ CSÁNKI 1894/2, 251, s. v. Pisincz; BÖSENDORFER 1910, 248, s. v. Pušinci.

¹⁷² THEINER 1859/I, 667-668, br. 1002.

Ugarskog Kraljevstva, blizu raskolnika iz Raškog kraljevstva, prema Grčkoj, u kaločkoj dijezezi“. U njemu su „od njegova prvog ustanovljenja morali služiti Grci, Ugri i Slaveni“ i to tako da je svaka „narodnost“ imala vlastite odvojene nastambe (*mansiones*). Opat je bio Grk, a postavljao ga je izravno carigradski patrijarh, kojem se on jedinom pokoravao.¹⁷³ Kao što primjećuje Moravcsik, to je primjer tzv. stauropegije, pravne uredbe po kojoj vlast nad samostanom u svemu pripadala jedino i izravno patrijarhu, a ne nekom nižem prelatu.¹⁷⁴ No, od smrti posljednjeg opata, kojih deset godina ranije, patrijarh mu nije odredio nasljednika niti su ga sami redovnici izabrali između sebe. Bezglavost je urodila time da su mnoga samostanska dobra dospjela u svjetovne ruke, a bogoštovlje u samostanu, „makar i po grčkom obredu“, uvelike je opalo. Stoga papa ovlašćuje spomenutog biskupa Vida da do svoje smrti upravlja samostanom i njegovim imanjima te da ga reformira uvodeći u nj potreban broj benediktinaca (*de monachis nigris Latinis catholicis, ordinis sancti Benedicti professoribus, reformare*), koji će poslije biskupove smrti sebi izabrati dostojna opata.

Budući da je potonje posljednji izvor za povijest bazilijanskog samostana u Mitrovici, ne zna se je li reforma uspjela i dokle je u Mitrovici potrajala benediktinska zajednica na mjestu nekadašnjih bazilijanaca. Ipak, imamo jednu indikaciju o tome što se dogodilo neposredno poslije Klementove bule. Na nju je prvi upozorio Sörös.¹⁷⁵ Ona se iščitava iz prijepisa iste bule u Avignonu koju je uradio carski notar Nikola de Strelicz, klerik vroclavske dijezeze, po nalogu bosanskog biskupa Lovre i vespremskog biskupa Stjepana i na zahtjev Sigfrida (*Siffridus*), opata benediktinskog samostana sv. Benedikta na rijeci Hron (Garamszentbenedek, danas Hronský Beňadik u zapadnoj Slovačkoj).¹⁷⁶ Transumiranje je izvršeno 13. kolovoza 1344. u avinjonskom samostanu augustinskih pustinjaka u prisutnosti opata Sigfrida i spomenute dvojice biskupa, koji su valjanost prijepisa potvrdili svojim pečatima, te još nekih ugarskih i slavonskih klerika. Sam je opat Sigfrid biskupima i notaru predočio izvornu papinu bulu; izrada prijepisa obrazložena je time što se „izvorne povlastice ili listine ne mogu baš posvuda pokazivati“.

Hronský Beňadik se nalazio u Ostrogonskoj nadbiskupiji, ali blizu Njitre, sjedišta biskupa na kojeg je bula pape Klementa VI. bila naslovljena. Iz svega

¹⁷³ *Nuper siquidem ad notitiam apostolatus nostri pervenit, quod in confinibus regni Ungarie iuxta scismaticos regni Ras(c)ie, versus Greciam, in diocesi Colocensi, quoddam monasterium sancti Demetrii nuncupatum, in quo ex primaria institutione ipsius Greci, et Sclavi servire debebant, et cuilibet nationum huiusmodi fuerunt inibi distincte et disposite mansiones, et ibi ponebatur abbas Grecus per patriarcham Grecorum, qui abbas non obediebat in regno Ungarie alicui prelatorum, sed solum patriarche predicto (...)* (THEINER 1859/I, 668).

¹⁷⁴ MORAVCSIK 1967, 339-340.

¹⁷⁵ SÖRÖS 1912, 358-359.

¹⁷⁶ FEJÉR IX-1, 223-227, br. 107. Izvornik listine nalazi se u Arhivu prvostolnog kaptola u Ostrogonu (Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára), zbirka Acta radicalia, 40-2-21; Mađarski državni arhiv u Budimpešti posjeduje fotografiju, DF. 237033.

se može zaključiti da je biskup Vid, inače franjevac,¹⁷⁷ koji je stolovao u Njutri 1335–1347. reformu grčkog samostana u Mitrovici povjerio benediktincima iz tog samostana na sjeveru kraljevstva, odnosno istaknutom opatu Sigfridu koji se 1330–1355. nalazio na čelu samostana u Hronskom Beñadiku. On je inače bio poznat po marljivu radu na obnovi zapuštenih benediktinskih samostana diljem Ugarske. Nešto je ranije upravo on uspio vratiti redu pet različitih samostana, među kojima i Grabovo u Srijemu s njegovom podružnicom Bijelom, pa mu je za to kapitul ugarskih benediktinaca 1342. priznao pravo na naknadu troškova.¹⁷⁸

Benediktinci su možda ostali u Mitrovici tijekom druge polovice 14. stoljeća, ali gotovo sigurno ne i poslije toga. Naime, Mitrovica je za vladavine Anžuvinaca u gospodarskom pogledu proživljavala svoje zlatno doba. U njoj je tada živjela kolonija dubrovačkih trgovaca. Taj je procvat ugrožen u vrijeme kralja Žigmunda (1387–1437) i njegovih protivnika koji su bili brojni u Slavoniji i Srijemu. No, prava je propast nastupila poslije osmanlijske pobjede nad kršćanskom vojskom kod Nikopola (u ranu jesen 1396), kada je odred sultanove vojske prodro u Srijem i duboko u Slavoniju. Mitrovica je izdajom predana Osmanlijama, opustošena i spaljena, a dio je pučanstva odveden u roblje.¹⁷⁹ Vjerojatno je da u toj prilici ni benediktinski samostan, ako je još postojao, nije bio pošteđen. Mitrovica je na sličan način stradala od Osmanlija i 1458. i 1462,¹⁸⁰ tako da je posve nevjerojatno da bi se u 15. stoljeću benediktinci vratili u taj grad na pogibeljnoj osmanskoj granici.

U sklopu obnove Mitrovice, u prvoj polovici 15. stoljeća, podignuta je negdje na gradskom području utvrda ili kaštel koji se prvi put spominje 1444. kada je pripao srpskom despotu Đurđu Brankoviću.¹⁸¹ Moguće je da ta utvrda nije bila ništa drugo doli stari bazilijanski i benediktinski samostan koji je naknadno utvrđen. Vidjeli smo uostalom da je već u molbi srijemskog biskupa iz 1247. samostan sv. Dimitrija bio opisan kao prikladan za utvrđivanje! Takav je postupak utvrđivanja starih samostana poznat u mnogo drugih slučajeva. Primjerice, opatija sv. Jurja u Dumbovu ili opatija sv. Margarete u Bijeli kod Daruvara bile su još kao žive redovničke ustanove ojačane obrambenim zidinama te su svoju povijest završile kao obične utvrde.

Poslije smrti despota Đurđa, mitrovačkom je utvrdom raspolagao kralj Matija Korvin (1458–1490). Sörös je iznio zanimljivu pretpostavku da od Korvina potječe jedna listina koja bi se navodno odnosila na mitrovačku opatiju. Ta se listina saču-

¹⁷⁷ ENGEL 1996/II, 255.

¹⁷⁸ O tome više: ANDRIĆ 2005, 83.

¹⁷⁹ KLAJČ 1985/II, 322; ĆIRKOVIĆ 1969, 64-68; SZAKÁLY 1979, 75.

¹⁸⁰ ĆIRKOVIĆ 1969, 68-69.

¹⁸¹ CSÁNKI 1894/2, 233; KÁLNICZKY 1982, 142; WNGWL 1996/I, 423; KOPPÁNY 1999, 213, s. v. Szávaszentdemeter.

vala samo u prijepisu u jednom formularu s prijeloma 15. i 16. stoljeća, sačuvanu u pečuškoj biskupskoj knjižnici, a njezin je tekst objavio Koller. Radi se o kratku dopisu u kojem kralj pečuškom biskupu Žigmundu (biskupovao 1473–1505) preporučuje svoga kapelana Ivana, tražeći od biskupa osobito to da uzme u zaštitu Ivanovu crkvu i njezine posjede. Nažalost, upravo je u opisu te potonje crkve izostavljeno, kao što se to običava u formularima, ime njezina sveca-naslovnika i ime mjesta u kojem se nalazila: čitamo tek to da je Ivan „komendatar opatije samostana svetoga tog-i-tog mučenika u tom-i-tom mjestu“.¹⁸²

Sörös je zaključio da se tu govori upravo o opatiji sv. Dimitrija mučenika u Mitrovici, pa bi to bila još jedna potvrda o promjenjivoj nadležnosti Pečuha i Kaloče nad tim samostanom.¹⁸³ Osim činjenice da njime raspolaže kralj Matija Korvin, takvoj bi identifikaciji nepoznatog samostana išlo u prilog i to što mu je svetac zaštitnik bio neki „mučenik“. Doista, na nedvojbenom području Pečuške biskupije postojala je samo jedna opatija posvećena nekom svecu-mučniku: benediktinska u Geti kod Kneževa, na današnjoj hrvatsko-mađarskoj granici, u čijem je patrociniju stajao sv. Hipolit, rimski mučenik. No, taj se samostan poslije sredine 14. stoljeća u izvorima više ne spominje,¹⁸⁴ slično kao i onaj u Mitrovici. Vrlo je malo vjerojatno da bi se u dopisu Matije Korvina biskupu Žigmundu, što će reći otprilike 130–140 godina poslije njihovih posljednjih sigurnih spominjanja, moglo raditi o nekome od ta dva samostana. Opatija kojoj je komendatar bio kraljev kapelan Ivan prije je mogla stajati negdje izvan Pečuške biskupije u koju je zapravo ovaj izvor i ne smješta izričito.

16. Zaborav i oživljavanje naslovne opatije

Tijekom razdoblja od 1476. do 1521. u kojem je Šabac na desnoj obali Save bio ugarsko uporište i predstraža prema Osmanskom Carstvu, Mitrovica je još jednom uživala razmjernu sigurnost. Već 1521. obnovili su se turski napadi i posvemašnja ugroženost, a već 1526. uslijedio je i konačan pad pod osmansku vlast. Mitrovica je od tada pod neprekinutom osmanskom vlašću ostala do 1691. kada je u habsburškim protuturskim ratovima oslobođena, ali je pri razgraničenju opet prepuštena Osmanskom Carstvu skupa s jugoistočnom polovicom Srijema i u tom je sklopu ostala do Požarevačkog mira 1718.

Već je tijekom 17. stoljeća, za osmanske vladavine, oživjela uspomena na mitrovačku opatiju, najprije u učenim djelima poput onoga nadbiskupa Petra

¹⁸² *Venerabilem Johannem commendatorum (: commendatarium) abbatis monasterii sancti T. martyris de T., capellanum nostrum (...)* (KOLLER IV/1796, 455-456). Za kodeks formulara o kojem je tu vjerojatno riječ v. CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI 1995, 40.

¹⁸³ SÖRÖS 1912, 359.

¹⁸⁴ CSÁNKI 1894/2, 485-486; GYÖRFFY 1963/1, 309; HERVAY 2001, 531, s. v. Gétmonostora.

Pázmány iz 1629, a zatim i kao obnovljena titularna ustanova. Prva dodjela naslovne opatije potječe iz 1660. kada je car i kralj Leopold I, pozivajući se na patronsko pravo ugarskih vladara, „srijemsku opatiju sv. Dimitrija, sada lišenu zakonitog pastira te pravno i činjenično upražnjenu“ zajedno sa svim njezinim posjedima predao (također samo naslovnom) pečuškom kanoniku i vikaru Ivanu Mrnjavčiću (*Marniauczich/Marnyauchich*).¹⁸⁵ Poslije Ivanove smrti, isti je vladar 1671. mitrovački opatski naslov prenio na Ivana Alojzija Ottha od Rosenberga (*de Colle Rosarum*, danas Ružomberok u Slovačkoj), doktora teologije i dekana u Landskronu (u Koruškoj),¹⁸⁶ a 1675. na svećenika Dominika Ferriciolija, „inače Dalmatinca s Cresa, osorskog plemića i doktora obaju prava“.¹⁸⁷ Na isti je način titularnim opatom sv. Dimitrija 1685. postao i Ivan Albert Josip barun od Oedta, kanonik u Olomoucu. U toj se potonjoj prigodi opatija prvi put smješta u Pečušku biskupiju (*vacantem nunc abbatiam s. Demetrii de Syrmio, juxta Savum fluvium, in dioccesi Quinqueecclesiensis episcopatus...*).¹⁸⁸

Taj zadnji podatak već najavljuje prekretnicu u povijesti naslovne mitrovačke opatije koja je nastupila 1703. kada je Leopold I. svomu dvorskom savjetniku i netom imenovanom pečuškom biskupu Vilhelmu Franji, barunu od Nesselrodea, potvrdio sva navodna predturska imanja Pečuške biskupije. Poveljom o „reinkorporaciji ili restituciji svekolikih dobara“ Leopold I. udovoljio je molbi koju mu je još 1697. podastro prethodni pečuški biskup Matija Ignacije Radonay. Dugi popis imanja u mađarskom Zadunavlju (pretežno u Baranjskoj županiji) i manjim dijelom južno od Drave bio je sastavljen na temelju pet izričito spomenutih kraljevskih darovnica iz razdoblja od 11. do 14. stoljeća (od Stjepana I. do Karla Roberta). Među njima se navodi i povelja Andrije I. iz 1057. u kojoj se potvrđuje „osnivanje samostana sv. Dimitrija koje je palatin Radon učinio za pečušku crkvu“. U popisu imanja pojavljuje se i „Sveti Mihovil ili Miholjac na rijeci Dravi“.¹⁸⁹ Protiv takva

¹⁸⁵ *Libri regii*, XV, 48-49: „Collatio abbatiae sancti Demetrii de Sirmio legitimo pastore carentis honorabili Joanni Marniauczich facta“ (12. lipnja 1660), prema: *Királyi könyvek*, CD-ROM 2, br. 15. Usp. SÖRÖS 1912, 359. Možda je taj Ivan Mrnjavčić kakav rođak poznatom piscu, zagrebačkom kanoniku i naslovnom bosanskom biskupu Ivanu Tomku Mrnaviću (1580–1637).

¹⁸⁶ *Libri regii*, XV, 259-260, br. 108: „Collatio abbatiae sancti Demetrii de Szirmio Joanni Aloisio Ottho facta“ (22. lipnja 1671), prema: *Királyi könyvek*, CD-ROM 2, br. 15.108.

¹⁸⁷ *Libri regii*, XV, 695-696, br. 371: „Collatio abbatiae sancti Demetrii de Syrmio per mortem olim venerabilis Joannis Aloysii Otto de Colle Rosarum, honorabili Dominico Ferricioli facta“ (2. siječnja 1675), prema: *Királyi könyvek*, CD-ROM 2, br. 15.371.

¹⁸⁸ *Libri regii*, XVIII, 212-213, br. 200: „Collatio titularis abbatiae s. Demetrii de Sirmio, baroni ab Oedt canonico Olomucensi“ (19. srpnja 1685), prema: *Királyi könyvek*, CD-ROM 3, br. 18.200. Ista dodjela bila je obnovljena 22. svibnja 1687. (*Libri regii*, XVIII, 524, br. 500, prema: *Királyi könyvek*, CD-ROM 3, br. 18.500).

¹⁸⁹ *Libri regii*, XXVI, 293-301, br. 262: „Reincorporatio sive restitutio universorum bonorum olim ad episcopatum Quinqueecclesiensem eiusdemque capitulum spectantium pro iisdem facta“, prema: *Királyi könyvek*, CD-ROM 3, br. 26.262. Usp. FUXHOFFER – CZINÁR 1869/II, 207.

pripajanja naslova mitrovačke opatije Pečuškoj biskupiji na kraljevinskom je saboru 12. ožujka 1722. prosvjedovao panonhalmski nadopat Benedikt Sajghó.¹⁹⁰

Pečuški biskupi su na temelju svojih starih prava u ranom 18. stoljeću uspostavili duhovnu vlast i u Pobosuću i zapadnom Srijemu, na području od Ivankova i Cerne do Kukujevaca i Srijemske Rače. Tomu su području pokušali priključiti i Mitrovicu, pa je tako u ljeto 1729. vizitator pečuškog biskupa nakon Rače pothodio i to mjesto, odnosno „opatiju sv. Dimitrija pokraj rijeke Save“ (*abbatia s. Demetrii ad Savum fluvium*).¹⁹¹ Budući da je opisao tamošnje aktualne prilike u kojima uz pravoslavnu srpsku crkvu nije bilo katoličke pa se započelo s preinakom jedne turske džamije u katoličku bogomolju, vizitator donosi razmjerno opširan i vrlo zanimljiv osvrt na prošlost mitrovačke „opatije“. (Govoreći o mitrovačkom naselju, vizitator ustrajno upotrebljava riječ *abbatia*). Taj se prikaz ne temelji na poznavanju starih dokumenata niti učene historiografije – iznimka je samo izričaj *oppidum divi Demetrii*, koji potječe od Bonfinija – nego očito na lokalnoj predaji za koju je vizitator doznao usmenim putem. U jednoj zamršenoj rečenici vizitator najprije kaže ovo:

„Ova se opatija nekoć zvala trgovište svetog Dimitrija, u drugo vrijeme (ako se možemo pouzdati u povjesnice) grad Sirmij, dočim se sada posvuda naziva Mitrovicom, a izvan trgovišta (čije ruševine još i sada stoje, izdižući se do dva hvata nad tlom, na sjevernoj strani, pokraj potoka što teče iz Srijemskog gorja prema rijeci Savi i blizu kraljevske ceste koja vodi prema Beogradu, koliko to otkrivaju ostaci što su gotovo odasvud zasuti zemljom) bio je klesanim kamenom veličanstveno sazdan samostan, u kojem je tri stotine redovnika neprekidno u koru upućivalo hvale Bogu i koji nije manje slavan od goleme crkve, koju je skupa s tako slavnim samostanom razorila nepravедnost barbara“.¹⁹²

Iako je taj zapis sročен доста nespretno, razvidno je da je dio koji slijedi osvrt na različita imena Mitrovice sastavljen od dvije odijeljene sadržajne cjeline. Prva se nalazi u osnovnoj rečenici i govori o nekadašnjoj veličini samostana „izvan trgovišta“ i njegovoj crkvi te o njihovoj propasti; druga je pomoću zgrade umetnuta

¹⁹⁰ *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend 1906/V, 50.*

¹⁹¹ Zapis o vizitaciji Mitrovice 1729. objavio je Brüsztle (BRÜSZTLE 1880/IV, 240-243). Otud ga je prenio i GAŠIĆ 1936, 74-76, bilj. 13. Usp. hrvatski prijevod u: BRÜSZTLE 1999, 133-134. Sršan u 4. svesku „Kanonskih vizitacija“ nije među vizitacije pečuških biskupa u Srijemu uvrstio i onu iz 1729. godine.

¹⁹² *Haec abbatia olim oppidum divi Demetrii nuncupabatur, alias (si fides historiis habenda est) civitas Syrmium, nunc vero Mitrovicz passim nominatur, et extra oppidum (cujus rudera etiam nunc e terra ad duas orgias in altitudinem elevata existunt, a parte septentrionis juxta rivulum e montibus Syrmiensibus ad Savum fluvium defluentem, et penes viam regiam, quae Belgradum versus protenditur, quantum exuvia, terra vix non undique coopertae, perhibent) ex quadro lapide, non minus monasterium celebre in quo trecenti (!) religiosi perpetuo choro Deo laudes persolvebant, quam ecclesia insignis, magnifice aedificata fuit, quae una cum tam celebri monasterio injuria barbarorum eversa est* (BRÜSZTLE 1880/IV, 241-242; GAŠIĆ 1936, 75).

u prvu te opisuje izgled iz 1729. i položaj njihovih ostataka. To je važno razlučiti jer tekst u zagradi počinje riječima „čije ruševine“ (*cujus rudera*) na takav način da se mora pomisliti kako je još uvijek riječ o mitrovačkom trgovištu (*oppidum*), tj. naselju, a ne o samostanu i crkvi o kojima se tu zapravo tek počinje govoriti. Iz prethodnog je dijela izvješća o vizitaciji jasno to da sâmo mitrovačko naselje tada nije bilo u ruševinama te da se ruševine, o kojima je riječ, nalaze izvan naselja na njegovoj sjevernoj strani. Vizitator egzaktno smješta ruševine pokraj neimenovanog potoka koji utječe u Savu i kraljevske ceste koja vodi (iz Mitrovice) prema Beogradu, drugim riječima, blizu mjesta na kojem ta cesta prelazi dotični potok. Iz toga se može dosta pouzdano zaključiti da je posrijedi potok Čikas koji je nekada protjecao istočnim rubom (a danas istočnim dijelovima) Mitrovice i koji je „kraljevska cesta“ (njoj u Mitrovici danas odgovara ulica Stari šor, odnosno Bulevar Arsenija Čarnojevića) prelazila na istočnom izlasku iz naselja.¹⁹³ To se mjesto, doduše, ne nalazi sjeverno nego sjeveroistočno od središta naselja. Osim položaja, vizitator opisuje i još uvijek vrlo uočljive ostatke samostana te prenosi očito legendaran podatak o nekadašnjoj brojnosti njegovih redovnika.

U nastavku vizitator prepričava pučku povijesnu priču u koju se uobličilo sjećanje na pad Mitrovice pod osmansku vlast, događaj od kojeg su u to vrijeme bila protekla puna dva stoljeća. Prema toj je priči sultan Sulejman II, „malo prije negoli je umro tijekom opsade Sigeta“, poslao svoga sina da s brojnom vojskom osvoji Mitrovicu. Mitrovčani su se nato, sa ženama i djecom i uzevši kućne potrepštine, svi sklonili u samostan te su iz njega osvajaču pružili tako žestok otpor da je u borbi poginuo i sultanov sin, a njegova vojska bila poražena. Tada se Sulejman, obuzet „više nego zvjerskim bijesom“, zakleo da će osvetiti sinovu smrt i da će samostan i crkvu razoriti tako da od njih neće ostati kamen na kamenu. Uskoro je s novom vojskom opkolio naselje i samostan, spalio ih, žitelje poubijao, a samostan i crkvu „potpuno razorio“.¹⁹⁴

Kolikogod da je tako uobličena priča sama po sebi povijesno nepouzdana, ne treba ipak unaprijed odbaciti mogućnost da u njoj postoji nekakva vjerodostojna jezgra. Dvije osmanske opsade Mitrovice, prva neuspješna i druga uspješna, mogle bi se odnositi na stvarne ratne događaje 1521. i 1526. godine. Također je posve moguće i to da je najjače uporište obrane bio stari samostan pokraj trgovišta. Predaja o tome mogla bi značiti potvrdu naše pretpostavke da je upravo taj samostan u 15. stoljeću bio pretvoren u mitrovačku utvrdu.

Na istu ruševinu koju opisuje vizitator iz 1729. odnosi se, bez sumnje, i jedno mjesto u tek malo mlađoj knjizi srijemskog biskupa Ladislava Szörényija naslovljenoj *Srijemski prijepori ili opis Srijema (Vindiciae Sirmienses seu Descriptio Sirmii)*. Govoreći o prošlosti Sirmija i Mitrovice te spominjući u tom sklopu i

¹⁹³ Za današnje topografske odnose u Mitrovici v. JARČOV 2003.

¹⁹⁴ BRÜSZTLE 1880/IV, 242; GAŠIĆ 1936, 75-76.

crkvu sv. Dimitrija, biskup Szörényi je zapisao: „Ipak, kada se iz Mitrovice ide prema Zemunu i pošto se prijeđe prvi most, još se i sada može vidjeti, kao što sam i sam vidio, s desne strane na jednom obližnjem brežuljku udaljenom oko 300 koraka od Mitrovice, temelje neke crkve. No, je li to bila crkva sv. Dimitrija ili kojega drugog sveca, to nitko ne zna“.¹⁹⁵ Dva uzajamno neovisna svjedočanstva, vizitatorovo i biskupovo, gotovo se posve podudaraju i donekle nadopunjuju. Cesta prema Beogradu kod prvoga i cesta prema Zemunu kod drugoga svjedočanstva istovjetne su kao i potok (Čikas) koje obje prelaze. Srijemski je biskup još precizniji kada tvrdi da ostaci crkve stoje desno (tj. južno) od ceste, na nekom brežuljku 300 koraka od (istočnog) ruba Mitrovice.

Ista je crkvena ruševina, o kojoj govore vizitacija iz 1729. i biskup Szörényi, prikazana već i na planu Mitrovice u ilustriranoj putopisnoj knjizi Henrika Ottendorfa iz 1663. Putujući iz Budima u Beograd u pratnji carskog poslanika, Ottendorf je zašao i u Mitrovicu te je pedantno, premda dosta šturo, opisao važnije građevine koje je u njoj vidio. Malo izvan grada prema Beogradu vidio je „oronulu kapelu na brežuljku“ ispod kojeg se prostirala ugodna tratina s nešto stabala. Ottendorfov popratni plan shematski i geometrijski apstraktno prikazuje mitrovačke gradske četvrti, nanizane s obje strane glavne cestovne komunikacije koja vodi usporedno s tokom rijeke Save. Na istočnom rubu grada, između ceste i rijeke, nalazi se donekle realističan crtež brežuljka i ruševne crkve na njemu.¹⁹⁶

Moguće je da se na tu istu građevinu odnosi i podatak iz jednoga sličnog i još ranijeg izvora, putopisa Marcantonija Pigafette koji je 1567. putovao u Carigrad. U Pigafettinu opisu Mitrovice i naročito njezinih rimskih starina, samo je jedna građevina izdvojena kao vrijedna posebnog osvrt: „Još se uvijek vide ruševine jedne prelijepe zgrade, kao od nekakve tvrđave s kojom je spojena crkva“.¹⁹⁷ Iako u opisu ništa ne pojašnjava položaj tih ruševina u odnosu na ostatak grada, njegov je sadržaj u velikoj mjeri podudaran s ostalim vijestima o ostacima crkve i samostana na istočnom rubu grada.

Podatak u vizitaciji iz 1729. i u knjizi biskupa Szörényija, koje potkrepljuje i Ottendorfov plan iz 1663, zasad su jedini oslonac za točniju ubikaciju mitrovačkog samostana. Ako se on doista nalazio kod mjesta gdje je glavna osamnaestostoljetna mitrovačka cesta prelazila potok Čikas – i to južno od ceste i istočno od

¹⁹⁵ *Quamvis adhuc Mitroviczio Zemlinum versus eundo, transito primo ponte, a dextris, in certo vicino colle 300 circiter passibus a Mitrovicz remoto, observata sint etiam per me fundamenta cujuspiam ecclesiae. Sed utrum haec fuerit Sancti Demetrii vel alterius alicujus sancti, nemo novit* (SZÖRENYI 1746, 92-93). Prvo izdanje tog djela objavljeno je 1734. u Požunu (usp. hrvatski prijevod: SZÖRENYI 1989, 57).

¹⁹⁶ OTTENDORF 1943, 64-65, 96-97. Ottendorfov plan Mitrovice reproducirao je i JEREMIĆ 2006, 156, sl. 36.

¹⁹⁷ *Si vede ancora le ruine d'un bellissimo edificio, come di qualche rocca con una chiesa congiunta* (MATKOVIĆ 1890, 184). Usp. JEREMIĆ 2006, 148-149.

potoka, a sjeveroistočno od središta grada – onda se srednjovjekovni samostan nije nadovezivao ni na antičku crkvu sv. Dimitrija ni na bilo koji drugi arheološki konstatirani crkveni objekt starog Sirmija. Hipotetičkom položaju samostana sv. Dimitrija najbliži antički crkveni objekt bila bi bazilika sv. Ireneja, koja se nalazila još istočnije, na tlu sirmijske istočne nekropole.¹⁹⁸ U slučaju da daljnja istraživanja potvrde takav položaj samostana na istočnom rubu nekadašnje Mitrovice, doći će u pitanje i ranije izložena Györffyjeva teorija o krivotvorinama pečuškog biskupa iz 13. stoljeća u kojima se naknadnim umetanjem spomena akvedukta navodno željelo toj biskupiji priključiti samostan sv. Dimitrija: taj bi se samostan, naime, prema ovakvoj ubikaciji još uvijek nalazio istočnije od tako zacrtane biskupijske granice pa navedenom interpolacijom biskup ne bi mogao postići željeni cilj.¹⁹⁹

O ostacima mitrovačkog samostana moglo bi biti govora i u još uvijek nedovoljno poznatoj i nesustavno istraženoj rukopisnoj i kartografskoj ostavštini učenjaka, diplomata i habsburškog generala Luigija Ferdinanda Marsiglija (1658–1730), koja se nalazi u Bologni i u Beču. Iz još uvijek nepotpunog uvida u njegove zapise, crteže i nacрте, očito je Marsiglijevo veliko zanimanje te neposredna i podrobna upućenost u topografiju rimskih i drugih starina u Mitrovici i njezinoj okolici. Svoj dojam o tome Marsigli je sažeo na karti habsburško-turske granice u Srijemu iz 1699, zapisavši ispod imena Mitrovice i uza nj ucrtanih ruševina: *Urbs destructa Romanorum antiquitatibus abundans*.²⁰⁰ Kad je riječ o kartografiji 18. stoljeća, treba primijetiti da inače podroban habsburški vojni zemljovid Slavonske vojne krajine iz 1780. u popratnom opisu ne spominje nikakve stare građevine u Mitrovici, a ništa takvo nije naznačeno ni na samom zemljovidu u blizini mjesta gdje „zemaljska cesta“ (*Landstrasse*) prelazi potok Čikas.²⁰¹

Zanimljivo je da je lokalna predaja o položaju stare crkve sv. Dimitrija u Mitrovici zabilježena još i potkraj 19. stoljeća. Tako je Josip Brunšmid 1894. istraživao tragove uništenih temelja „malene crkvice, o kojoj postoji lokalna – možda i istinita – tradicija, da je bila posvećena sv. Dimitriji“ i o čijem položaju Brunšmid kaže ovo: „Onizka je to greda na istočnoj strani grada, tamo gdje se od državne ceste u Rumu dieli put u selo Jarak, a poznata je pod imenom *rimskoga groblja*“.²⁰² Jacques Zeiller je, pak, nešto kasnije u svojoj znamenitoj sintezi opi-

¹⁹⁸ Usp. zemljovid u: POPOVIĆ 2003, 363.

¹⁹⁹ Za trasu rimskog akvedukta u odnosu na Sirmij-Mitrovicu i bližu okolicu v. MILOŠEVIĆ 2001, 70-73.

²⁰⁰ V. reprodukciju u: *Sremska Mitrovica* 1969, između str. 92-93. Uz to: HAJDARHODŽIĆ 1996, osobito 89-91; KISARI BALLA 2005, 283, br. 7, 342, br. 83, 374, br. 115, 388-389, br. 129-130. Najtemeljiti prikaz Marsiglijeva života i rada v. u: STOYE 1994, Sažeto o Marsigliju v. *Enciklopedija Jugoslavije* 6/1990, 29.

²⁰¹ *Hrvatska na tajnim zemljovidima: Petrovaradinska pukovnija* 2000, 80-81. i sekcija 31.

²⁰² BRUNŠMID 1895, 161-162. Prije Brunšmida isti je lokalitet 1882–1883. istraživao Adolf Hytrek. Više o tome v. u: JEREMIĆ 2005, 124-127.

sao dva objekta „istočno od Mitrovice“, crkvu u obliku *cella trichora* i mnogo manju *memoria*, za koje je pretpostavio da su bile posvećene sv. Dimitriju i sv. Anastaziji.²⁰³ Atribuciju potonjih dviju građevina, koje su položajem vjerojatno istovjetne crkvi koju je istraživao Brunšmid, u novije je vrijeme odbacio Petar Milošević koji misli da građevina razmjerno skromnih dimenzija (19×17 m prema Brunšmidu) na opisanom lokalitetu istočno od Mitrovice, zvanom Rimsko groblje i Gradina, nije mogla odgovarati znamenitom srednjovjekovnom samostanu sv. Dimitrija.²⁰⁴ U svakom slučaju, ni Brunšmidova „crkvice“ ni Zeillerove kultne građevine po svom položaju očito ne odgovaraju ruševinama koje spominju gore razmotreni izvori iz ranog 18. stoljeća.²⁰⁵

Te potonje ruševine, koje je po svoj prilici na svojem planu iz 1663. nacrtao i Ottendorf, u najnovijoj se literaturi spominju, izgleda, kao „ostaci utvrđene kapele“ na brežuljku zvanom Kalvarija u istočnom dijelu današnje Mitrovice i desno od ceste za Beograd.²⁰⁶ Ta je Kalvarija zapravo jedan *tell*, umjetno uzvišenje nastalo tijekom mnogih stoljeća u prapovijesti. To je „jedino izrazitije uzvišenje u čitavoj bližoj i daljoj okolini“, a na njemu je na početku 19. stoljeća sagrađena katolička kapela i „križni put“ do nje. Tu su dosad otkriveni manji dijelovi „masivnih rimskih zidova“, koji bi svojim položajem mogli najprije upućivati na nekakvu utvrdu. No, opseg i funkcija te građevine još su uvijek posve nejasni.²⁰⁷

Prema tome, još nema konačnih arheoloških potvrda za lokaciju samostana sv. Dimitrija na tome ili na bilo kojem drugom mjestu. Nedavno je o toj lokaciji iznio novu teoriju M. Jeremić. Zasnovao ju je na crkvenim izvorima iz prve polovice 18. stoljeća u kojima stoji da je prva katolička crkva u poslijeturskoj Mitrovici nastala preuređenjem jedne od zatečenih turskih džamija i da se ta crkva-džamija, posvećena sv. Dimitriju, nalazila u istočnom dijelu onodobnog grada na mjestu koje gotovo točno odgovara „središtu nekropole iz 11–12. stoljeća“. Jeremić je stoga pretpostavio da je i sama turska džamija, o kojoj se tu radilo, bila u osnovi srednjovjekovna građevina, možda preinačena starija crkva. Ta bi hipotetička crkva mogla biti upravo crkva nekadašnjeg samostana sv. Dimitrija. Samostan bi se u tom slučaju nalazio nad jednim dijelom rimskog hipodroma, čiji su građevinski ostaci mogli biti uklopljeni u srednjovjekovni samostanski sklop. Samo srednjovjekovno mitrovačko naselje, sudeći prema pokretnim arheološkim nalazima, protezalo se

²⁰³ Zeiller se oslanjao na podatke koje mu je dostavio Ignjat Jung, mitrovački učitelj i povjerenik Narodnog muzeja u Zagrebu (ZEILLER 1918, 190).

²⁰⁴ MILOŠEVIĆ 1971, 7 i tabla V. Usp. POPOVIĆ 2003, 119, bilj. 26 i 124, bilj. 16. gdje se opisani objekti svrstavaju među ranokršćanske grobljanske martirije.

²⁰⁵ Brunšmidova crkva kod račvanja cestâ za Rumu i za Jarak čini se da odgovara „martiriju“ naznačenu na zemljovidu u: POPOVIĆ 2003, 363, što je puno istočnije od mosta na Čikasu, pa i od martirija-bazilike sv. Ireneja.

²⁰⁶ JEREMIĆ 2006, 140, 149, 155, sl. 35.

²⁰⁷ MILOŠEVIĆ 2001, 21, 63.

u ranijim stoljećima nešto zapadnije od toga mjesta, da bi se u kasnom srednjem vijeku proširilo i obuhvatilo samostan. Nekoliko stotina metara zapadnije od tog položaja stajala bi gotička (vjerojatno župna) crkva koja je otkrivena 2003.²⁰⁸ Jeremićeva je teorija samo još jedna u nizu koje čekaju arheološku provjeru. Zasad se ipak može kazati da argumenti koji bi toj teoriji trebali govoriti u prilog nisu jaki. Povijesne činjenice i poznati pisani izvori daju prednost položaju izvan nekadašnjeg naselja, na brežuljku („mjestu pogodnom za podizanje utvrde“!) istočno od potoka Čikasa i južno od ceste za Beograd.

17. Problem pečuškog popisa posjeda iz 1551.

Nastojanja pečuških biskupa u pogledu Mitrovica izjalovila su se jer je taj grad 1737. konačno pripao Srijemskoj biskupiji. U okviru te biskupije, koja je 1773. sjedinjena s Bosanskom ili Đakovačkom, naslov opata sv. Dimitrija ponovno je oživio na početku 19. stoljeća kada ga je prvi u novom nizu nosio đakovački kanonik Franjo Kulundžić.²⁰⁹ Tim se činjenicama zaokružuje kontekst u kojem valja tumačiti posljednji izvor na koji ćemo se ovdje osvrnuti. To je latinski spis čiji je puni naslov: *Extractus seu specificatio bonorum possessionumque comitatum Sümőgiensis, Baroniensis et Tolnensis, spectans ad abbatiam sancti Demetrii in Sirmio, ex Libris regii aliisque actis Archivi regii Camerae Hungaricae, anno 1551.* („Izvod ili specifikacija dobara i posjeda u županijama Somogy, Baranja i Tolna koji spada na opatiju sv. Dimitrija u Srijemu, iz Kraljevskih knjiga i ostalih akata Kraljevskog arhiva Ugarske komore, godine 1551.“). Spis je sačuvan u Pečuškom biskupskom arhivu i na nj je u vezi s Mitrovicom prvi upozorio Gašić.²¹⁰ Sadržajno je vrlo kratak jer ima samo četiri stranice, a pisan je širokim baroknim krasopisom. Navedeni naslov zauzima čitavu prvu stranicu. Na dnu četvrte stranice arhivist (*registrator*) Ugarske kraljevske komore potpisom i pečatom svjedoči da je „Izvod“ posve vjeran originalu koji se nalazi u registraturi Komore. Pečuški „Izvod“ je, prema tome, prijepis starijeg predloška; navedena godina u naslovu, 1551, odnosi se na taj predložak. Sam prijepis nije nigdje datiran.

²⁰⁸ JEREMIĆ 2006, 139, sl. 3, 140, sl. 4, 143, sl. 7, osobito 147, 155, sl. 35.

²⁰⁹ GAŠIĆ 1944, 144-145.

²¹⁰ Pečuški biskupski arhiv (Pécsi püspöki levéltár), signatura 99/1551. Spis se sastoji od svega četiri ispisane stranice i skraćenog naslova na hrptu. Gašić ga navodi pod gotovo istovjetnim naslovom, a razlike se mogu tumačiti nepreciznim čitanjem i izostavljanjem pojedinih riječi (GAŠIĆ 1936, 76). Činjenica da Gašić umjesto 1551. navodi 1552. godinu mora se tumačiti njegovom zabunom, jer u pečuškom arhivu nema drugog spisa istovjetna naslova iz 1552. godine. Gašić misli da je posrijedi vjerodostojan spis iz vremena kada je Mitrovica doduše već bila turska, ali je, pretpostavlja on, „opatiya neko vrijeme životarila i pod Turcima“. Otud i Ostojčić tvrdi da je „prostrani patrimonij nekadašnje opatije, koji se sterao po Srijemu i Madžarskoj, sačinjavao i poslije odlaska monaha zasebni beneficij sve do XVI stoljeća“ (OSTOJČIĆ 1965/3, 31).

Glavni tekst spisa razdijeljen je prema županijama u tri odjeljka. Pozivajući se na početku svakog odjeljka na porezne popise, nabraja se ukupno svega pet posjeda:

- u Šomođskoj županiji posjed *Totthfalu*, koji je pripadao opatu sv. Dimitrija i plemićima *de Pelly* te posjed *Vysslo*, koji je pripadao istom opatu i plemićima *Országhy*;
- u Baranjskoj županiji posjed *Sze(nt)demeter*, koji pripada pečuškoj crkvi (biskupiji) i kaptolu;
- napokon, u županiji Tolni posjed *Bedegh*, koji pripada opatu sv. Dimitrija i plemićima *de Beldégh* (!), i posjed *Országh*, koji također pripada opatu i plemićima (Országh?).

Jedino se u vezi s posjedima u Šomođskoj županiji precizira da je dotični porezni popis načinio pokojni plemićki sudac Franjo *Országy*. Na temelju tih podataka trebalo bi se ući u trag poreznom popisu ili popisima koji su autoru prvotnoga „Izvoda“ poslužili kao izvor. Svakako bi se radilo o nekom od popisa nastalih do 1551, kada je „Izvod“ bio načinjen.²¹¹ Iz tih je popisa vidljivo da su *Tótfalu* i *Viszló* (Somogyviszló) bili zaista djelomice u posjedu pečuških biskupa, a *Szentdemeter* (nalazio se istočno od *Szigetvára*) djelomice u posjedu pečuškog kaptola.²¹² No, nigdje se u vezi s njima ne spominje opatija sv. Dimitrija.

Pretpostavimo li da je zaista postojao izvornik iz 1551. prema kojem je izrađen pečuški prijepis „Izvoda“, mora se zaključiti da je to već tada bila nekakva konstrukcija koja nije odgovarala inače poznatim činjenicama. Njezin autor vjerojatno se poslužio imenom odavna ugasle opatije (i samo mjesto na kojem se ona nalazila tada je već četvrt stoljeća bilo pod turskom vlašću) kako bi se pokušao domoći udjelâ u spomenutim posjedima. Znakovito je da se svih pet (tobožnjih) posjeda mitrovačke opatije koje „Izvod“ nabraja nalazi na području na kojem se oko same polovice 16. stoljeća, poslije pada Pečuha (1543) i prije pada Sigeta (1566), još moglo s ugarske strane polagati realno vlasničko pravo na zemlju. No, nikakav drugi poznat dokument, pa ni „Kraljevske knjige“ na koje se „Izvod“ u naslovu poziva, ne spominju u to vrijeme mitrovački samostan ni u kakvu kontekstu, pa tako ni eventualnu dodjelu patronata nad njime kakvoj crkvenoj ili svjetovnoj osobi. Takva bi dodjela u tadašnjim prilikama bila, dakako, fiktivna (odnosno virtualna), ali ne bi sama po sebi odudarala od uobičajene prakse u odnosu na napuštene i izgubljene crkvene ustanove.

Ne može se, ipak, posve isključiti ni mogućnost da izvorni predložak „Izvoda“ nije zaista potjecao iz 1551, već da je riječ o mlađoj krivotvorini. Kako bi se za tu

²¹¹ Popise kraljevskih, ratnih i vlastelinskih poreza i nameta iz 16. stoljeća za županije Baranju, Šomođ i Tolnu objavili su HORVÁTH – TIMÁR 1972, 24-87; TIMÁR 1974–1975, 44-72.

²¹² HORVÁTH – TIMÁR 1972, 27. br. 34, 65. br. 409, 121. br. 485; TIMÁR 1974–1975, 93. br. 832, 94. br. 861. Te je posjede kasnije i naslovni pečuški biskup Benedikt Vinković smatrao svojima, tj. biskupskima ili kaptolskima, kada je 1632. dao načiniti popis imanja na temelju poreznih popisa iz 16. stoljeća (TIMÁR 1999, 151).

mogućnost postavio kronološki okvir, trebalo bi točnije datirati nastanak pečuškog prijepisa „Izvoda“, a to znači identificirati arhivista Ugarske komore koji ga je potpisao i opečatio. Iako je prijepis sačuvan u Pečuhu, ne vidi se kako bi njegov sadržaj govorio u prilog tamošnjoj biskupiji ili kaptolu. Ni potkraj 17. i ranog 18. stoljeća kada je Pečuh polagao pravo na mitrovačku „opatiju“, nije njegovim crkvenim poglavarima bilo potrebno dokazivati da im pripada spomenutih pet posjeda zato što su to posjedi opatije sv. Dimitrija. Vjerojatnije je da su i autor teksta „Izvoda“ i naručitelj prijepisa zastupali interese mitrovačke opatije nasuprot pečuškima. Tako bi autor krivotvorine (ako je posrijedi krivotvorina mlađa od 1551) najprije mogao biti neki od poznatih naslovnih mitrovačkih opata. Manje je vjerojatno da bi to bio neki od srijemskih biskupa koji su, počevši od Ladislava Szörényija (1733–1749), pod svojom duhovnom vlašću imali i Mitrovicu. Toj mogućnosti ne ide u prilog ponajprije položaj dotičnih posjeda, smještenih mahom daleko od nevelike Srijemske biskupije. Od naslovnih opata u obzir bi mogao doći već i onaj prvi, Ivan Mrnjavčić, koji je kao naslovni pečuški vikar i kanonik mogao poznavati popise nekadašnjih imanja pečuške crkve (npr. u objedinjenom prijepisu koji je 1632. dao načiniti biskup Benedikt Vinković),²¹³ pa je mogao i doći na misao da manji dio tih imanja odvoji za sebe kao tobožnje „pripadnosti“ svoje opatije. Zasad se moramo zadovoljiti tim nagađanjima u vjeri da će buduća istraživanja o „Izvodu“ uroditi čvršćim zaključcima. I bez toga je, ipak, jasno da podaci toga kratkog spisa ne počivaju na činjenicama kada je riječ o starim posjedima opatije sv. Dimitrija.

Prilozi

1. *Series abbatum* – imenik opata koji se spominju u izvorima:
 - a. 12–13. stoljeće: Sofronije
 - b. 1228: (ime nepoznato)
 - c. † oko 1334: (ime nepoznato)
 - d. 1344: njitranski biskup Vid Vasváry (administrator)
2. Zemljišni posjedi samostana sv. Dimitrija u Mitrovici
 - a. 1193: polovica vode i livade *Sum*, vjerojatno u okolici Pačetina (Vukovska županija)
 - b. 1216–1218: (?) 29 posjeda u desetak ugarskih županija (Vukovo, Srijem, Baranja, Fejér, Somogy, Bodrog, Bač i dr.); posjedi obuhvaćaju i 14 crkava; identifikacije lokaliteta uglavnom su nesigurne

²¹³ O Benediktu Vinkoviću kao naslovnom pečuškom biskupu 1630–1637. i o njegovu nastojanju da obnovi (potencijalna) vlasnička prava biskupije na područjima pod osmanskom vlašću v. TIMÁR 1999, 146-158.

- c. 1237: selo Szatmárt kod Kanjiže na Tisi (Bodroška županija)
 - d. 1247: neimenovana zemlja u zapadnom dijelu Mitrovice (osnovni posjed?)
 - e. 1339: neimenovani posjed u Posavini jugoist. od Mitrovice (Srijemska županija).
3. Kronološki pregled izravnih vijesti o samostanu sv. Dimitrija u Mitrovici²¹⁴
- a. * 1057: ugarski palatin Radon predaje pečuškom biskupu Mauru i njegovim nasljednicima patronat i duhovnu vlast nad svojim „samostanom svetog Dimitrija na rijeci Savi“ koji se nalazi na području Pečuške biskupije i koji je Radon oružjem vratio pod vlast ugarske krune zajedno s okolnom pokrajinom; zauzvrat traži da se u samostanu sahrane on i žena mu Lucija; Radonovu listinu potvrđuju kralj Andrija I. i njegov brat Bela
 - b. 1072: prema kasnijem navodu bizantskog kroničara, ugarski kralj Salomon pohranjuje u Sirmiju (Mitrovici) „u crkvi svetog Dimitrija mučenika“ relikviju sv. Prokopija koju je s ratnog pohoda donio iz Niša
 - c. (1164: bizantski car Emanuel Komnen na povratku s ugarskog pohoda uzima relikviju sv. Prokopija iz Sirmija (Mitrovice) te je vraća u Niš)
 - d. 1193: prema potvrdnici kralja Bele III, opat sv. Dimitrija drži polovicu vode i livade *Sum* i po tome je susjed stolnobiogradskih ivanovaca kojima pripada zemlja *Tudeu* kod Pačetina
 - e. 12–13. stoljeće: zlatni pečatni prsten s latinskim natpisom Sofronija, opata sv. Dimitrija (prema Jirečku)
 - f. 1215: papa Inocent III. podjeljuje ugarskim samostanima sv. Dimitrija „zaštitu Svetog Petra“ (izuzeće od biskupske vlasti) i oslobođenje od plaćanja desetine
 - g. 25. X. 1216: papa Honorije III. potvrđuje samostanu sv. Teodozija Cenobijarhe *de Laber(r)ia* (u Beru kod Soluna?) sve njegove posjede u Svetoj Zemlji, na Cipru, u Carigradu i u Ugarskoj; među potonjima se navodi „crkva sv. Dimitrija“ pokraj Save, koju je Svetom Teodoziju dao kralj Bela III. († 1196), „grčki samostan sv. Dimitrija“ pokraj Save te niz od 29 poimence navedenih posjeda koji su možda Svetom Teodoziju pripali kao pertinencije mitrovačkog samostana sv. Dimitrija
 - h. 29. I. 1218: papa Honorije III. ponavlja potvrdnicu iz 1216.
 - i. 1228: kralj Andrija II. potvrđuje presudu kaločkog nadbiskupa Ugrina prema kojoj opat sv. Dimitrija u Srijemu mora platiti 16 maraka odštete panonhalmskom opatu Uriji jer su njegovi kmetovi bespravno ribarili na nekom jezeru kod Kanjiže na Tisi; mitrovački opat poziva se tijekom spora na privilegij koji ima kod pečuškog biskupa (Bartola) i komesa Kleta, ali ga ne predočuje
 - j. 1237: palatin Dionizije Tomaj presuđuje u korist panonhalmskog opata u njegovu sporu sa žiteljima sela Szatmárt kod Kanjiže na Tisi koje pripada opatu sv. Dimitrija Srijemskog
 - k. * 13. stoljeće (druga četvrtina): pečuški biskup Bartol daje nadopisati darovnicu palatina Radona iz 1057, dodajući dio o samostanu sv. Dimitrija na Savi na koji

²¹⁴ Zvezdicama su označeni podaci uzeti iz izvora čija je vjerodostojnost ili upitna ili se pretpostavlja da su rezultat naknadnih preinaka. U zagradama su podaci koji ne sadrže izravne spomene samostana, ali se vjerojatno odnose na nj ili pak nadopunjuju druge izravne podatke.

- pokušava proširiti svoju biskupsku vlast (Györffyjeva pretpostavka)
- l. 18. IX. 1247: papa Inocent IV. traži od kaločkog nadbiskupa te erdeljskog i čanadskog biskupa da razmotre želju srijemskog biskupa i kaptola da im se na raspolaganje stavi benediktinski samostan sv. Grgura ili pak onaj sv. Dimitrija, koji su pogodni za utvrđivanje, kako bi u jedan od njih prenijeli svoje sjedište
 - m. 1247: oficijali poglavara („kustosa“) i redovničke zajednice samostana sv. Dimitrija izriču suglasnost s kupoprodajom neke zemlje u Vukovskoj županiji u zapadnom susjedstvu Mitrovice, s kojom graniči (osnovni?) samostanski posjed
 - n. (15. VII. 1264: papa Urban IV. potvrđuje kneginji Ani, „gospodarici Bosne i Mačve“, i njezinim sinovima posjed zvan Sveti Dimitrije koji je njoj i njezinu pokojnom mužu Rostislavu († 1262) poklonio njezin otac, kralj Bela IV)
 - o. 6. XI. 1339: mitrovački „grčki opat“ spominje se kao susjed zemlje *Pysuinch* (jugoistočno od Mitrovice), o čijoj ophodnji izvješćuje banoštorski kaptol Srijemske biskupije
 - p. 18. III. 1344: papa Klement VI. ovlašćuje njitranskog biskupa Vida Vasváryja, „upravitelja grčkoga samostana sv. Dimitrija u kaločkoj dijecezi“, da taj samostan reformira dovodeći u nj benediktince, jer u njemu već desetak godina nema opata, bogoštovlje zamire, a imanja se rasipaju; napominje se da su u samostanu od njegovih početaka odvojeno živjeli grčki, ugarski i slavenski redovnici, a opata, Grka, postavljao je izravno carigradski patrijarh
 - q. (13. VIII. 1344: Sigfrid, opat benediktinaca iz Hronskog Beñadika, daje u Avignonu prepisati gornju bulu pape Klementa VI. kako bi, umjesto izvornika, u nekim prilikama koristio prijepis)

Bibliografija

Izvori

Acta et decreta synodi (1629) = *Acta et decreta synodi dioeceseanae Strigoniensis, auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Petri Pazmany, archiepiscopi Strigoniensis, celebratae Tyrnaviae, anno Domini M.DC.XXIX. die IV. Octobris et sequentibus*, Posonii, 1629.

Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, Gyula Kristó – László Blazovich – Lajos Géczy – Tibor Almási – Ferenc Piti, 1- (1990-), Budapest – Szeged.

A pannonalhalmi Szent-Benedek-rend története, ed. László Erdélyi, I-XII (1902–1916), Budapest.

BONFINIS, Antonius, *Rerum Ungaricarum decades*, I (1936–1941) 1-3, prir. I. Fógel, B. Iványi i L. Juhász, Leipzig – Budapest; II (1976) 4, prir. M. Kulcsár i P. Kulcsár, Budapest.

BUTURAC, Josip (1984), Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine,

Starine JAZU, 59 (1984), 43-107.

FEJÉR, Georgius ed. (1829–1844), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, XI knjiga u 40 svezaka, Budaë.

GYÖRFFY, György et alii ed. (1992), *Diplomata Hungariae antiquissima: accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, tom. I, Budapest.

HAJDARHODŽIĆ, Hamdija (1996), *Bosna, Hrvatska, Hercegovina. Zemljovid, vedute, crteži i zabilježbe grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća*, Zagreb.

HORVÁTH, Gyula J. – TIMÁR, György (1972), XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564), *Baranyai helytörténetírás*, 5 (1972), 7-127.

Hrvatska na tajnim zemljovidima: Petrovaradinska pukovnja = Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća [3]: Petrovaradinska pukovnja, pripr. Alexander Buczynski, Milan Kruhek i Mirko Valentić, translit. i prev. Boris Nikšić, Zrinka Pešorda i Teodora Shek Brnardić, Zagreb, 2000.

JAKUBOVICS, Emil – PAIS, Dezső (1929), *Ó-magyar olvasókönyv*, pretisak 1995, Pécs.

KERCSELICH, Balthazaris Adami de Corbavia (1769), *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae.

Királyi könyvek = Királyi könyvek. 1-9. kötet: 1527-1647 [CD-ROM 1]; 10-17. kötet: 1647-1683 [CD-ROM 2]; 18-26. kötet: 1682-1703 [CD-ROM 3], Budapest, 2001.

KISARI BALLA, György (2005), *Marsigli tábornok térképei. Le mappe del generale Marsigli*, Budapest.

KOLLER, Josephus (1782–1812), *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, tom. I-VII, Posonii – Pesthini.

MATKOVIĆ, Petar (1890), Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567., *Starine JAZU*, 22 (1890), 68-194.

OTTENDORF, Henrik (1943), *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása*, prir. Egyed Hermann, Pécs.

PITI, Ferenc ed. (1999), *Anjou-kori Oklevéltár 1339, 23*, Budapest – Szeged.

POTTHAST, Augustus, *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, I-II (1874–1875), Berolini.

Rationes collectorum = Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281-1375. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, ser. 1, I (1887), Budapest.

SMIČIKLAS, Tadija et alii ed., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (1904–1990), sv. 2-18, Zagreb.

SRŠAN, Stjepan, *Visitationes canonicae. Kanonske vizitacije*, sv. 1- (2003-), Osijek.

SZENTPÉTERY, Imre (1923–1987), *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica / Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, knj. I-II u više svezaka, potonja tri prirredio Iván Borsa, Budapest.

SZENTPÉTERY, Emericus ed. (1937–1938), *Scriptores rerum Hungaricarum*, tom.

I-II, pretilsak 1999, Budapest.

SZÖRENYI, Ladislaus de Kis Szörenyi (1746), *Vindiciae Sirmienses seu Descriptio Sirmii cum suo episcopatu aliisque eo spectantibus*, 2. prošireno izd., Budaë.

SZÖRENYI, Ladislav Szörenyi de Kis-Szörenyi (1989), *Opis Srijema*, prev. Stjepan Sršan, Vinkovci.

THEINER, Augustinus (1859–1860), *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, tom. I-II, Romae.

THEINER, Augustinus, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I. (1863), Romae; II (1875), Zagrabiae.

TIMÁR, György (1974–1975), XVI. századi rovásadó összeírások a mai Baranya megye területéről, *Baranyai helytörténetírás*, 7-8 (1974–1975), 21-94.

Vizantijski izvori = Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (1971), sv. 4, prir. Jovanka Kalić, Božidar Ferjančić i Ninoslava Radošević-Maksimović, ur. Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić, Beograd.

WENZEL, Gusztáv (1866), Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez, *Magyar akadémiai értesítő a philosophiai, törvény és történettudományi osztályok közlönye*, 5 (1866), 319-340.

WENZEL, Gusztáv, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Árpádkori új okmánytár*, 1-XII (1860–1874), Budapest.

Literatura

ANDRIĆ, Stanko (1996), Regularni kanonici u srednjovjekovnom Srijemu, *Croatica Christiana periodica*, 20 (1996) 37, 1-22.

ANDRIĆ, Stanko (2005), Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu i njezin odnos prema benediktinskom samostanu u Bijeli, *Scrinia Slavonica*, 5 (2005), 62-98.

BALICS, Lajos, *A római katolikus egyház története Magyarországon*, 2 sv. [u 3 knjige] (1885–1890), Budapest.

BARTAL, Antonius (1901), *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, pretilsak 1983, Lipsiae.

BOBA, Imre (1973), The cathedral church of Sirmium and the grave of St. Methodius, in: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie*, tom. 3, Berlin, 393-397.

BOBA, Imre (1977), Katedralna crkva u Sirmiumu i grob sv. Metodija, prev. Ignacije Gavran, *Nova et vetera*, 27 (1977) 2, 191-195.

BÖSENDORFER, Josip (1910), *Crtice iz slavonske povijesti*, Osijek.

BRUNŠMID, Josip (1895), Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. 1 (1895), 148-183.

BRÜSZTLE, Josephus, *Recensio universi cleri dioecesis quinqueecclesiensis*, I-IV (1874–1880).

BRÜSZTLE, Josip (1999), *Povijest katoličkih župa u istočnoj Hrvatskoj do 1880. godine*,

prir. i prev. Stjepan Sršan, Osijek.

- CSÁNKI, Dezső (1893), *Körösmegye a XV-ik században*, Értékezések a történeti tudományok köréből, 15 (1893) 12, Budapest.
- CSÁNKI, Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 1-5 (1890–1941), Budapest.
- CSAPODI, Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI, Klára (1995), *A középkori magyarországi irodalom kéziratának lelőhelykatalogusa*, Budapest.
- CSÓKA, G. – SZOVÁK, K. – TAKÁCS, I. (1996), *Pannonhalma – pictorial guide to the history and sights of the Benedictine abbey*, Pannonhalma.
- CSOMA, József (1903–1904), *Magyar nemzetségi címerek*, Budapest.
- ĆIRKOVIĆ, Sima M. (1969), Civitas sancti Demetrii, u: *Sremska Mitrovica*, ur. Radomir Prica, Sremska Mitrovica, 59-71.
- DAHOT-DOLIVET, Jehan (1984), *Précis d'histoire du droit canonique*, Rome.
- DELEHAYE, Hippolyte (1909), *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris.
- DELEHAYE, Hippolyte (1933), *Les origines du culte des martyrs*, 2. izd., Bruxelles.
- Dictionnaire d'histoire = Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, tom. 1-, Pariz, 1912-.
- DOMENICI, G. (1915), L'antipapa Callisto III, *La scuola cattolica*, 43 (1915), Milano, 199-216, 456-471.
- EDBURY, Peter W. (1991), *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge.
- Előzmények és magyar történet 1242-ig. Magyarország története tíz kötetben* (1984), 1-2, ed. György Székely, Budapest.
- Enciclopedia cattolica*, I-XII (1949–1954), Città del Vaticano.
- Enciklopedija Jugoslavije*, 1-6 (1980–1990), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- ENGEL, Pál (1996), *Magyarország világi archontológiája, 1301-1457*, I-II, Budapest.
- ENGEL, Pál (2000), A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája, *Századok*, 134 (2000), 267-321.
- ENGEL, Pál, Valkóvármegye, in: G. Györffy ed., *Az Árpád-kori Magyarország*, tom. V. (u pripremi).
- FEHÉRTÓI, Katalin (2004), *Árpád-kori személynévtár (1000-1301) / Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000-1301)*, Budapest.
- FERJANČIĆ, Božidar (1969), Sirmijum u doba Vizantije, u: *Sremska Mitrovica*, ur. Radomir Prica, Sremska Mitrovica, 33-58.
- FERJANČIĆ, Božidar (1982), Vizantijski pečat iz Sirmijuma, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 21 (1982), 47-53.
- FUXHOFFER, Damianus (1803), *Monasteriologia regni Hungariae*, tom. I, Weszprimii.
- FUXHOFFER, Damianus – CZINÁR, Maurus (1869), *Monasteriologia regni Hungariae*, tom. II, Vindobonae et Strigonii.
- GAJ-POPOVIĆ, Dobrila (1978), Olovna bula mađarskog kralja Salomona, *Godišnjak*

- grada Beograda*, 25 (1978), 163-167.
- GANSHOF, F. L. (1968), La dîme monastique, du IXe à la fin du XIIe siècle, *Cahiers de civilisation médiévale*, 11 (1968), 413-420.
- GAŠIĆ, Emerik (1936), *Povijest župe i mjesta Morović*, Đakovo.
- GAŠIĆ, Emericus (1944), *Brevis conspectus historicus dioecesium Bosniensis-Diacovensis et Sirmiensis*, Essekini.
- GOETZ, Hans-Werner (1993), *Life in the Middle Ages from the seventh to the thirteenth century*, prev. Albert Wimmer, Notre Dame – London.
- GRIVEC, Franc (1985), *Slavenski blagovjesnici sveti Ćiril i Metod*, prev. L. Kirn i V. Nosić, Zagreb.
- GYETVAI, Péter (1987), *Egyházi szervezés, főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*, München.
- GYÓNI, Mathias (1947), L'église orientale dans la Hongrie du XIe siècle, *Revue d'histoire comparée*, n. s. 5/3 (1947), 42-49.
- GYÖRFFY, György (1959), Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert, *Studia slavica Academiae scintiarum Hungariae*, 5 (1959), 9-74.
- GYÖRFFY, György ed., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1-4 (1963–1998), Budapest.
- HARDI, Đura (2003), O poreklu mačvanskog „bana“ Rostislava Mihailoviča, *Spomenica Istorijaskog arhiva „Srem“*, 2 (2003), 15-32.
- HARDI, Đura (2004), „Ruski kraljevi Galicije“: darodavci manastira Svetog Dimitrija na Savi, *Istraživanja*, 15 (2004), 49-61.
- HERVAY, Levente F. (2001), A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon (Történeti katalógus), in: *Paradisum plantavit*, ed. Imre Takács, 461-547.
- IVÁNKA, Endre von (1942), Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn, *Orientalia christiana periodica*, 8 (1942), 183-194.
- JARČOV, Vlado (2003), *Sremska Mitrovica. Plan grada 1:19.000 / Vojvodina. Auto karta 1:270.000*, Beograd.
- JEDIN, Hubert ur., *Velika povijest Crkve*, sv. III, polusv. 1 (1971), prev. J. Ritig i L. Držić, Zagreb; sv. III, polusv. 2 (1993), prev. V. Bajsić, Zagreb.
- JEREMIĆ, Miroslav (2005), Adolf Hytrek et les premières fouilles archéologiques à Sirmium, *Starinar*, 55 (2005), 115-132.
- JEREMIĆ, Miroslav (2006), The relationship between the urban physical structures of medieval Mitrovica and Roman Sirmium, *Hortus artium mediaevalium*, 12 (2006), 137-161.
- JIREČEK, Konstantin (1897), Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, *Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 136 (1897), 93-98.
- JIREČEK, Konstantin (1959), Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja, u: *Zbornik Konstantina Jirečeka*, I (1959), ur. Mihailo Dinić, Beograd,

461-528.

- KALIĆ, Jovanka (1968), Podaci Alberta Ahenskog o ugarsko-vizantijskim odnosima krajem XI veka, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 10 (1968) 1, 183-191.
- KALIĆ Jovanka (1971), Zemun u XII veku, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 13 (1971), 32-50.
- KÁLNICZKY, László (1982), Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában, in: *Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből (A XV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjat nyert dolgozatok)*, ed. Miklós Nagy, Budapest, 65-164.
- KATIČIĆ, Radoslav (1998), *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja* Zagreb.
- KLAIĆ, Vjekoslav (1985), *Povijest Hrvata*, prir. Trpimir Macan, (prvo izd. I-V [1899–1911]), Zagreb.
- KOPPÁNY, Tibor (1999), *A középkori Magyarország kastelyai*, [*Művészettörténeti füzetek*, 26], Budapest.
- Korai magyar történeti lexikon* (1994), ed. Gyula Kristó, 9-14 század, Budapest.
- KRISTÓ, Gyula (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta historica, 55 (1976), Szeged.
- LAWRENCE, Clifford Hugh (1989), *Medieval monasticism. Forms of religious life in Western Europe in the Middle Ages*, 2. izdanje, London – New York.
- Lexikon für Theologie = Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. izd., I-XI (1957–1967), Freiburg im Breisgau.
- LILIE, Ralph-Johannes (1981), *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des Byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum Vierten Kreuzzug (1096-1204)*, München.
- Magyarország történeti kronológiája* (1981/I), A kezdetektől 1526-ig, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MAKK, Ferenc (1989), *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest.
- MEZŐ, András (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*, Budapest.
- MIKOS, József (1935), A fehérvári keresztések 1193. évi oklevele mint magyar nyelvelmlék, *Magyar nyelv*, 31 (1935), 152-67, 243-58, 288-309.
- MILOŠEVIĆ, Petar (2001), *Arheologija i istorija Sirmijuma*, Novi Sad.
- MILOŠEVIĆ, Petar, Earlier archaeological activity in Sirmium, u: *Sirmium*, II (1971), 3-14. + Table I-XV.
- MORAVCSIK, Gyula (1967), The role of the Byzantine church in medieval Hungary, in: Gyula Moravcsik ed., *Studia Byzantina*, Budapest, 326-340.
- MORAVCSIK, Gyula (1970), *Byzantium and the Magyars*, Budapest.
- OSTOJIĆ, Ivan (1963–1965), *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. 1-3, Split.
- OSTROGORSKI, Georgije (1959), *Istorija Vizantije*, Beograd.

- PAPP, G. (1949), I monaci dell'ordine di S. Basilio in Ungheria nel secolo XIII, *Analecta Ordinis s. Basilii Magni*, ser. 2, 1 (1949) 1, 39-56.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, Maja (1981), Srednjovekovna nekropola u Sremskoj Mitrovici, *Starinar*, 31 (1981), 179-191.
- PAULER, Gyula (1899), *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, sv. I-II, pretság 1984, Budapest.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1942), Hrvatsko naselje u fruškogorskom području, *Hrvatsko kolo*, 23 (1942), 118-135.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1953), *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb: JAZU.
- PAVIĆ, Matija (1903), Redovništvo i samostani srednjega vieka u području (današnje) biskupije bosansko-sriemske, *Glasnik biskupija bosanske i srijemske*, 31 (1903), 34-37, 41-43, 49-52, 57-60, 65-67, 73-75.
- PIRIVATRIĆ, Srđan (1997), *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd.
- POPOVIĆ, Vladislav (1973-1974), „Metodijev“ grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici, *Starinar*, n. s. 24-25 (1973-1974), 265-270.
- POPOVIĆ, Vladislav (1975), Le dernier évêque de Sirmium, *Revue des études augustiniennes*, 21 (1975), 91-111.
- POPOVIĆ, Vladislav (1980a), Sirmijska episkopija i srednjovekovna crkva na Balkanu, u: *Sirmium*, 11 (1980), 291-296.
- POPOVIĆ, Vladislav (1980b), Kulni kontinuitet i literarna tradicija u crkvi srednjovekovnog Sirmijuma, u: *Sirmium*, 12 (1980), 303-306.
- POPOVIĆ, Vladislav (2003), *Sirmium – grad careva i mučenika (sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma)*, Sremska Mitrovica.
- POTTHAST, Augustus et alii ed., *Repertorium fontium historiae medii aevi*, I-VIII (1962-1998), Romae.
- PRINGLE, Denys, *The churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A corpus*, I (1993) II (1998), Cambridge.
- REISZIG, Ede (1925-1928), *A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon*, tom. I-II, Budapest.
- ROBINSON, Ian Stuart (1993), *The papacy 1073-1198. Continuity and innovation*, Cambridge.
- ROMHÁNYI, Beatrix (1996), *Monasteriologia hungarica nova: Monasteries, friaries, provostries and collegiate churches in medieval Hungary*, disertacija, Budapest: ELTE.
- RÓNA-TAS, András (1999), *Hungarians and Europe in the Middle Ages. An introduction to early Hungarian history*, transl. Nicholas Bodoczky, Budapest.
- SETTON, Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I-IV (1976-1984), Philadelphia.
- Sirmium II. Archaeological investigations in Syrmian Pannonia / Arheološka istraživanja u Sremu*, ur. Vladislav Popović, Beograd, 1971.

- Sirmium XI. Arheološka istraživanja u Sremu / Recherches archéologiques en Syrmie*, ur. Vladislav Popović, Beograd, 1980.
- Sirmium XII. Arheološka istraživanja u Sremu / Recherches archéologiques en Syrmie*, ur. Vladislav Popović, Beograd, 1980.
- SÖRÖS, Pongrácz (1912), *Az elenyészett benczés apátságok, (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, sv. 12/B)*, Budapest.
- Sremska Mitrovica* (1969), ur. Radomir Prica, Sremska Mitrovica.
- STOYE, John (1994), *Marsigli's Europe, 1680-1730. The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso*, New Haven – London.
- SUGAR, Peter F. – HANÁK, Péter – FRANK, Tibor ed. (1990), *A history of Hungary*, London – New York.
- SZAKÁLY, Ferenc (1979), Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526), *Acta orientalia Academiae scientiarum Hungaricae*, 23 (1979), 65-111.
- SZÉKELY, György (1967), La Hongrie et Byzance aux Xe-XIIIe siècles, *Acta historica Academiae scientiarum Hungaricae*, 13 (1967), 291-311.
- ŠIŠIĆ, Ferdo (1925), *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, pretisak 1990, Zagreb.
- TĀUTU, A. L. (1949), Residui di rito bizantino nelle regioni balcano-danubiane nell'alto medioevo, *Orientalia christiana periodica*, 15 (1949), 41-70.
- LENGYEL, A. G. – RADAN, B. (1980), *The archaeology of Roman Pannonia = The archaeology of Roman Pannonia*, Lexington-Budapest.
- The Oxford dictionary of Byzantium* (1991), I-III, ed. Alexander P. Kazhdan, New York – Oxford.
- THURO CZ, Johannes de (1988), *Chronica Hungarorum. II: Commentarii*, tom. I-II, prir. Elemér Mályusz i Gyula Kristó, Budapest.
- TIMÁR, György (1999), A pécsi címzetes (választott) püspökök birtokmegőrző törekvései a török hódoltság idején, u: *Pécs a törökkorban*, [Tanulmányok Pécs történetéből, 7], ur. Ferenc Szakály, Pécs, 133-169.
- ULLMANN, Walter (1974), *A short history of the papacy in the Middle Ages*, London.
- VICKERS, M. (1974), Sirmium or Thessaloniki? A critical examination of the St. Demetrius legend, *Byzantinische Zeitschrift*, 67 (1974), 337-350.
- VLASTO, A. P. (1970), *The entry of the Slavs into Christendom. An introduction to the medieval history of the Slavs*, Cambridge.
- WASILEWSKI, Tadeusz Wasilewski (1966), Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, [Mélanges G. Ostrogorsky, sv. 2], 8 (1966) 2, 465-482.
- WERTNER, Mór (1909), Az Árpádkori bánok, *Századok*, 43 (1909), 377-415, 472-494, 555-570, 656-668, 747-757.
- WERTNER, Mór (1894), Az Árpádkori nádorok sorozata, *Történelmi tár*, 17 (1894), 1-14.

WERTNER, Mór (1898), Az Árpádkori nádorok genealogiája, *Turul*, 16 (1898), 73-78, 113-125.

WERTNER, Mór (1905), Szerém-vár, *Századok*, 39 (1905), 778-779.

ZEILLER, Jacques (1918), *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris.

Le monastère basilien et bénédictin de saint Démétrius à Sremska Mitrovica

L'ancien évêché de Sirmium en Pannonie sud-est, éliminé par les Avars en 582, a été ressuscité en tant que titre par le pape Hadrien II, qui l'a conféré en 869 à saint Méthode de Thessalonique, missionnaire des Slaves en Moravie et en Pannonie. Contrairement à l'opinion de quelques historiens modernes, il n'est pas probable qu'en même temps, dans la région même de Syrmie, les Bulgares aient restauré un évêché national. L'évêché bulgare de Sirmium/Syrmie fut vraisemblablement fondé vers 1000 par le tsar Samuel, qui l'a intégré dans son patriarcat d'Ohrid. La cathédrale de cet évêché se trouvait sur le site de Zidine ou Širingrad, dans le territoire de l'agglomération moderne de Mačvanska Mitrovica sur la rive droite de la Save, face à Sirmium ou Mitrovica médiévale. La localité fut conquise par les Byzantins en 1018 et l'église épiscopale du rite oriental, ayant saint Irénée pour son titulaire probablement déjà à cette époque-là, y subsista jusqu'au milieu du 13ème siècle, quand elle fut latinisée et tournée en con-cathédrale de l'évêque hongrois de Syrmie. Sur la rive gauche de la Save, « syrmienne » au sens strict, les Hongrois dominaient à partir du milieu du 10ème siècle. C'est probablement déjà à l'époque qu'une église dédiée à saint Démétrius ait été construite dans le territoire de Sirmium pour un évêque amené de Constantinople, ou bien pour une mission slavo-byzantine travaillant parmi les Magyars. Il est également conjectural que le roi Etienne I ait fondé un monastère grec (basilien) auprès de cette église. La première mention de l'église se trouve dans une charte du comte palatin hongrois nommé Rado (Radon), datée de 1057. C'est une donation pieuse en faveur de l'évêché de Pécs. Le don comprenait, entre autres, « le monastère de saint Démétrius sur le fleuve de la Save », que Rado avait reconquis par les armes en même temps que « toute cette province ». Il a cédé à Maurus, évêque de Pécs, l'autorité spirituelle ainsi que temporelle sur le monastère, demandant en retour pour soi-même et pour sa femme la sépulture dans le monastère. Le monastère appartenait, d'après Rado, au diocèse de Pécs : ces assertions, tout comme certaines particularités linguistiques de la charte, ont porté des historiens à supposer qu'il s'agissait là d'une interpolation postérieure, probablement du 13ème siècle, arrangée par l'évêque de Pécs de l'époque (hypothèse de Györffy). Pourtant, les

faits historiques cités par Rado et l'existence même du monastère au milieu de l'11ème siècle ne semblent pas être inventés.

Le prestige du monastère est confirmé par les événements de 1072, quand le roi Salomon a achevé une incursion dans le territoire byzantin par apportant à l'église de saint Démétrius une relique de saint Procope dont il s'était emparé à Niš. Plus tard, l'épisode s'est répété à l'inverse : en 1164, l'empereur byzantin Manuel I Comnène entra en Hongrie avec son armée, traversant la Symrie et allant jusqu'à la ville épiscopale de Bač (Bács) ; d'après le chroniqueur Jean Cinname, qui a décrit le pays parcouru par les Byzantins comme dévoué à la chrétienté grecque, l'empereur a récupéré la main de saint Procope, gardée jusqu'alors auprès de Saint-Démétrius, et l'a fait remettre à Niš. Cette dernière période de la domination byzantine en Symrie, très peu connue quant à son caractère, dura jusqu'à la mort de Manuel I en 1180. Une charte du roi Béla III de 1193, confirmant les biens du couvent des hospitaliers à Székesfehérvár, fait mention d'un « abbé de Saint-Démétrius » en tant que voisin et le propriétaire d'une eau et un pré, situés probablement aux environs de Pačetin/Pacsinta (comté de Vukovo/Valkó).

Au début du 13ème siècle, les documents du Saint-Siège indiquent l'existence de deux monastères de saint Démétrius en Hongrie, la distinction entre eux demeurant vague. Dans les registres du pape Innocent III, les notes provenant de 1215 citent un « monastère de saint Démétrius sur la Save » et un autre « monastère de saint Démétrius des Grecs en Hongrie », les deux faisant partie d'un groupe des monastères auxquels le pape a conféré « la protection de Saint-Pierre » (i. e. l'exemption de l'autorité épiscopale) et l'exemption du paiement de la dîme ecclésiastique pour les terres cultivées par les moines. Encore plus compliquée est la place de ces deux monastères dans les deux bulles, datées de 1216 et 1218 et à peu près identiques, par lesquelles le pape Honorius III a confirmé les biens et les privilèges du monastère de saint Théodose le Cénobiarque de Laberria/Laberia. Le recensement des biens y commence par l'église de saint Théodose « près de Jérusalem » et autres possessions dans la Terre Sainte, ce qui rend possible d'identifier le destinataire de la bulle comme la lauré fameuse située au sud de Jérusalem et fondée au 5ème siècle par le moine Théodose de Cappadoce. Cependant, l'indication géographique de Laber(r)ia semble se référer à la ville byzantine de Béroia (Véroia) en Macédoine, qui appartenait à cette époque-là au Royaume Latin de Thessalonique (en existence entre 1204 et 1224) et que les croisés francs appelaient La Verre. (La version slave du nom est Ber.) Selon l'hypothèse assez convaincante de Papp et Täutu, les moines de Saint-Théodose auraient quitté la Terre Sainte après la chute de Jérusalem (1187) et, probablement par la voie de Chypre où ils auraient séjourné un temps, seraient arrivés à Béroia pour y demeurer pendant une période indéterminée. Après ceux dans la Terre Sainte, les bulles énumèrent les biens de Saint-Théodose situés à Chypre et à Constantinople, ainsi qu'un revenu en cire offert par deux princes russes de la

Galicie. Suivent les possessions en Hongrie, commençant par deux monastères de saint Démétrius avec leurs dépendances. L'un est dit être offert par Béla, roi de Hongrie, et l'autre est décrit explicitement comme « grec » (Grecorum). En outre, 29 localités sont inventoriées, comprenant des villages, diverses domaines/terres et 14 églises, en majorité difficiles à identifier avec certitude, mais qui devaient être situées dans les parties danubiennes et méridionales du royaume de Hongrie. Györffy en a conclu, premièrement, que toutes les possessions hongroises étaient données à Saint-Théodose par le roi Béla III, sa charte de dotation, vraisemblablement écrite en grec, étant la base des bulles papales ; deuxièmement, que les possessions hongroises constituaient en effet l'ensemble des dépendances du monastère grec de saint Démétrius. L'une de ces possessions, Szatmárt sur la Tisa (comté de Bodrog), figurait vraiment un peu plus tard comme une ville appartenante à « l'abbé de saint Démétrius en Syrmie » ; elle a été citée pendant un long litige concernant une piscine voisine que l'abbé de Saint-Démétrius a perdu contre l'abbé de Pannonhalma, Uros, en 1228 et de nouveau en 1237.

Après les ravages du pays pendant l'invasion mongole de 1241-2, un évêque du diocèse catholique de Syrmie (restauré en 1229) a demandé au pape Innocent IV la permission de transférer son siège de Banoštor (Bánmonostor) sur le Danube à un des deux monastères bénédictins de saint Grégoire et de saint Démétrius, qui étaient « propres à y construire des châteaux » et qui se trouvaient dans le diocèse de Syrmie, mais qui dépendaient de l'archevêque de Kalocsa. Le pape a ordonné, en 1247, un examen de la demande et par la suite l'évêque n'a obtenu aucun des deux monastères cités, mais l'église de saint Irénée sur la rive droite de la Save. Cette unique description du monastère de saint Démétrius comme « bénédictin » pourrait être expliqué par une simple faute d'inattention (facilitée peut-être par le fait que l'autre des deux monastères, Saint-Grégoire à Grgurevci/Szentgergely, était réellement bénédictin), mais il est possible aussi qu'elle reflète une intention de l'époque de latiniser le monastère « grec » (basilien).

Selon Györffy, c'était en même temps que l'évêque de Pécs, Barthélemy, a arrangé la falsification de quelques chartes anciennes de son diocèse, celle du palatin Rado parmi elles, afin de gagner un procès sur les limites diocésaines contre l'archevêque de Kalocsa. L'objectif principal de l'évêque aurait été le riche monastère de saint Démétrius et, en plus des affirmations attribuées à Rado, il aurait fait interpoler dans la description des limites une expression citant « un aqueduc appelé Kőárok » (aqueductus, qui Kwarok dicitur). Le nom Kőárok signifiant en hongrois 'fossé en pierre', il s'agissait là probablement des vestiges de l'ancien aqueduc romain de Sirmium. Par cette machination, l'évêque aurait cherché à étendre ses limites de quelques kilomètres vers l'est pour ainsi englober le monastère dans son diocèse. Cette action hypothétique de l'évêque de Pécs, aussi bien que l'ascendant exercé par l'archevêque de Kalocsa sur le même monastère (comme il est signalé dans la bulle d'Innocent IV), indiquent la cessation de la

subordination précédente de ce monastère à celui de saint Théodose. Cependant, le roi Béla IV a donné, vers 1260, le domaine de Saint-Démétrius à son gendre Rostislav Mikhaïlovitch, un prince d'origine russe et le premier gouverneur de la province frontière de Mačva (Macsó) au sud de la Save, ce qui pourrait indiquer l'intention du roi de préserver le caractère orthodoxe du monastère.

Vers la fin du 13ème siècle, l'agglomération médiévale en place de Sirmium et auprès du monastère, stimulée par les privilèges royaux, commença à prospérer ; une commune urbaine (*civitas*) s'y est organisée, avec plusieurs églises et une colonie des commerçants de Dubrovnik. Le rôle crucial du monastère basilien dans la formation initiale de la ville se traduisait dans le nom de celle-ci, Szávaszentdemeter en hongrois et Dimitrovica/Mitrovica en slave. Le monastère est encore cité en passant en 1339, mais alors déjà s'y déroulait une crise finale. En 1344, dans une bulle adressée à Vitus Vasváry, l'évêque de Nitra et « l'administrateur spirituel et temporel du monastère grec de saint Démétrius dans le diocèse de Kalocsa », le pape Clément VI a constaté que le monastère s'était presque dissous, qu'il était sans abbé depuis une dizaine d'années, que ses biens étaient perdus et le culte divin négligé. Le pape a remarqué que les Grecs, les Hongrois et les Slaves servaient ensemble dans le monastère dès sa fondation, habitant les logements (*mansiones*) séparés ; l'abbé devait être un Grec et il était nommé directement par le patriarche de Constantinople. A cause de sa grave décadence, le pape a prescrit que le monastère fût transféré aux bénédictins, l'évêque de Nitra demeurant leur tuteur jusqu'à sa mort. Cela mit fin à l'histoire du plus ancien des monastères basiliens du royaume de Hongrie, qui a survécu de loin à tous les autres. La description selon laquelle le monastère comprenait trois composants ethniques offre probablement une clé pour expliquer les mentions antérieures des deux monastères de saint Démétrius, dont un seulement était dite « grec ».

D'après un indice, l'évêque Vitus a confié la réforme du monastère à Siegfried, abbé de Hronský Beňadik (Garamszentbenedek), dont les mérites pour la restauration de l'ordre bénédictin en Hongrie sont bien connus. Pourtant, il n'y a aucune donnée à confirmer l'installation des bénédictins dans le monastère de saint Démétrius après 1344. A la fin du 14ème siècle, Mitrovica fut la proie d'un des premiers raids otomanes en Hongrie : un désastre que la communauté des moines n'aurait pas pu survivre même si elle y encore existait. La reconstruction postérieure de la ville comprenait aussi l'érection d'un château (mentionné en 1444), qui n'était peut-être que l'édifice du monastère encore plus fortifié. Le site exact du monastère n'est pas encore identifié. Plusieurs sources provenant des 16ème-18ème siècles – récits de voyage de Marcantonio Pigafetta (1567) et de Heinrich Ottendorf (1663), une relation du visiteur de l'évêché de Pécs (1729), Description de la Syrmie par l'évêque Ladislav Szörényi (1734) – font mention des vestiges d'une forteresse-église-monastère situés sur une colline à l'est de la ville de Mitrovica, à droite de la route qui mène vers Belgrade et non loin du pont

sur un ruisseau (probablement le Čikas). Le visiteur de l'évêque de Pécs a même relaté une légende locale selon laquelle les habitants de Mitrovica s'étaient réfugiés dans ce monastère durant la conquête turque pour y opposer une résistance vigoureuse aux envahisseurs. La position du monastère de saint Démétrius à l'est de Mitrovica médiévale, si confirmée par les recherches futures (surtout archéologiques), aurait une grande importance pour l'interprétation de son histoire. Ce fait contesterait la justesse de l'hypothèse que l'évêque de Pécs se soit efforcé d'étendre les limites de son diocèse jusqu'à l'aqueduc romain près de Mitrovica pour y attacher le monastère grec, parce que le monastère aurait demeuré au-delà même de ces nouvelles limites.

Ključne riječi: samostan, bazilijanci, benediktinci, sveti Dimitrije, Sirmium, Sirmij, Sremska Mitrovica, (Szávašzentdemeter), Mačvanska Mitrovica.

Mots-clés: monastère, basilien, bénédictins, saint Démétrius, Sirmium, Symie, Sremska Mitrovica (Szávašzentdemeter), Mačvanska Mitrovica.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 41

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized, bold font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2009.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 41

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Damir Boras

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u studenome 2009. godine

Naklada

400 primjeraka